

2013:28

Buxbomen i Skåne och Blekinge

Kulturhistorisk analys, 2013

Cissela Olsson och Anna Rabow

Rapport 2013:28

Buxbomen i Skåne och Blekinge

Kulturhistorisk analys, 2013
Skåne län
K12.80-13-12

Cissela Olsson och Anna Rabow

Regionmuseet Kristianstad Landsantikvarien i Skåne

Kristianstad
Box 134, Stora Torg
291 22 Kristianstad
Tel 044 – 13 58 00 vx, Fax 044 – 21 49 02

Lund
Box 153, St Larsomr. Byggnad 10
221 00 Lund
Tel 046 – 15 97 80 vx

www.regionmuseet.se

© 2013 Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne

E-rapport 2013:28

Omslagsfoto: Snårestads kyrkogård, oktober 2012.

Rapportgranskning: Åsa Eriksson-Green och Helene Stalin Åkesson.

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, Gävle. Dnr 507-99-502.

Buxbomen i Skåne och Blekinge

Innehåll

Inledning	5
Bakgrund	5
Syfte och mål	6
Metod	6
Lagar och ersättningar	8
Begravningsplatsens skydd i lagen	8
Kyrkoantikvarisk ersättning	9
Buxbomens historik	10
Svampsjukdomar	16
Inventerade kyrkogårdar i Skåne och Blekinge 1983-2012	20
Historik och beskrivningar	20
De kulturhistoriska värderingarna	24
Buxbomens utbredning idag	27
Enkät	27
Fältinventeringen	29
<i>Buxbomens utbredning och historia</i>	30
<i>Förändring av buxbom</i>	30
<i>Vårdplaner</i>	33
<i>Skötsel av buxbom</i>	33
<i>Angrepp av <i>Cylindrocladum buxicola</i> och åtgärder</i>	38
Buxbomens kulturhistoriska värde	41
Dokumentvärden	41
<i>Kyrkogårdshistoriskt värde</i>	41
<i>Kyrkogårdsarkitektoniskt värde</i>	42
<i>Sambällshistoriskt värde</i>	43
<i>Biologiskt värde</i>	43
Upplevelsevärden	44
<i>Arkitektoniskt och konstnärligt värde</i>	44
<i>Miljöskapande värde</i>	45
<i>Symboliskt värde</i>	45
Förstärkande värden	45
<i>Kvalitet</i>	45
<i>Representativitet</i>	46
Sammanfattning av buxbomens kulturhistoriska värde	46
Buxbomen och dess alternativ	47
Buxbom (<i>Buxus Sempervirens</i>)	47
Liguster (<i>Ligustrum vulgare</i>)	51
Måbär (<i>Ribes alpinum</i>)	51
Tuja (<i>Thuja</i>)	52
Idegran (<i>Taxus baccata</i>)	55
Hagtorn (<i>Crataegus</i>)	56

Andra växtalternativ	56
Förslag på åtgärder	58
Arbeta förebyggande	58
<i>Fortsatt förbud</i>	58
<i>Information</i>	58
<i>Utbildning</i>	58
Öka kunskapen	59
<i>Dokumentera</i>	59
<i>Upprätta vård- och underhållsplan</i>	59
Skötselåtgärder	59
<i>Årlig skötsel</i>	59
<i>Egen förökning</i>	60
Behandla	61
Ersätt	61
Referenser	62
Litteratur	62
Hemsidor	63
Muntliga källor	63

Inledning

Bakgrund

Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne fick i början av år 2012 i uppdrag från Lunds stift att inventera buxbom och kartlägga buxbomens kulturhistoriska värde på begravningsplatser i Skåne och Blekinge. Sedan 2010 har buxbomen på flera begravningsplatser i Sverige drabbats av en allvarlig växtsjukdom orsakad av en svamp, *Cylindrocladium buxicola*. Svampsjukdomen har haft en snabb spridning sedan de första upptäckterna. De första utbrotten av en hittills okänd svampsjukdom konstaterades i England på 1990-talet och i början av 2000-talet fastställde man att det rörde sig om en ny art, *Cylindrocladium buxicola*. Den är numera spridd över Europa, men förekommer även på Nya Zeeland och i USA. I och med att försäljningen av plantor mellan länder har ökat är riskerna för omfattande smittspridning mycket stor.

På många av de mindre begravningsplatserna på landsbygden är det oftast buxbomen som utgör nästan det enda gröna växtmaterialet. Det gäller framförallt där det inte finns någon annan grönstruktur såsom rygghäckar, alléer eller andra allmänna planteringar. En ökad spridning av svampsjukdomen befaras ge stora konsekvenser för kulturarvet på de skånska och blekingska begravningsplatserna. Att ta bort stora delar av häckar är enligt kulturmiljölagen, KML, tillståndspliktigt då det bedöms vara en omfattande förändring. Om trenden att ta bort buxbom fortsätter är det angeläget att kartlägga konsekvenserna för kulturarvet på de skånska och blekingska begravningsplatserna. Viktiga frågor att ta ställning till är vilka begravningsplatser som kan tillåtas ändra karaktär och vilka växter som kan föreslås ersätta buxbomen vid återplantering.

Movium, SLU:s tankesmedja för hållbar stadsutveckling vid Sveriges Lantbruksuniversitet Alnarp, sprider kunskap om svampsjukdomen *Cylindrocladium buxicola* genom sin hemsida och sina skrifter. I *Movium Fakta* och *Gröna fakta* har den senaste forskningen om svampsjukdomen och ersättningsväxter för buxbom publicerats. Genom Movium Utbildning har seminarier hållits om buxbomssjukan och dess inverkan. Regionmuseets medarbetare, som tagit fram denna rapport, deltog vid två av dessa utbildningstillfällen som båda hölls i Malmö den 12 januari 2011 och den 11 april 2012. Via Moviums nyhetsbrev, nr 7 år 2012, informerades om inventeringen av buxbomen.

Information om svampsjukdomen har spridits internt inom kyrkogårdsförvaltningarna och via media. Kyrkogårdsförvaltningarna i Malmö och Lund har hållit i interna utbildningar i syfte att öka kompetensen bland personal och kollegor i landet om svampsjukdomar och vilka åtgärder som bör vidtas. Det finns tack vare det kyrkogårdsarbetare som är väl förtrogna med *Cylindrocladium buxicola* och hur man kan göra tester för att identifiera den. Dagspress och facktidsskrifter

som till exempel *Kyrkans tidning* och *Magasinet Skåne* har spridit kunskapen om buxbom och svampsjukdomar. Vidare har Jordbruksverket gett ut information om aktuella sjukdomar på buxbom. Genom den nationella satsningen på inventering och insamling av kulturväxter vid POM, Programmet för odlad mångfald, bedrivs under 2013 ett projekt för att få in tips om äldre växtmaterial på svenska kyrkogårdar.

Projektet har finansierats av Lunds stift inom ramen för kyrkoantikvarisk ersättning (KAE).

Syfte och mål

Syftet med projektet har varit att inventera buxbom på begravningsplatser i Skåne och Blekinge. Därigenom har en heltäckande bild av buxbomen, dess omfattning och skötsel samt spridning av svampsjukdomen, *Cylindrocladium buxicola* uppnåtts. Genom fältstudier, inventering av förgående dokumentationer och studier av befintlig litteratur har buxbomens kulturhistoriska värde kartlagts. Buxbom utgör en väsentlig del av begravningsplatserna och har under de senaste decennierna tillskrivits ett högt kulturhistoriskt värde. I de dokumentationer och vårdplaner som hittills gjorts har inte alltid buxbomens historik varit möjlig att fastställa.

Syftet med inventeringen har också varit att göra en konsekvensanalys av borttagandet av buxbomen och att ge förslag på ersättningsmaterial som är lämpligt ur kulturhistoriskt perspektiv. Rapporten ska även vara ett användbart underlag och utgöra grund för den handbok som också kommer att tas fram. På så sätt kommer målet, att buxbomens betydelse och dess skötsel förmedlas till dem som arbetar på eller nyttjar begravningsplatserna. I enlighet med rapporten och handboken kommer det vara möjligt för Länsstyrelserna i Skåne och Blekinge län samt Lunds stift att ta fram en policy eller riktlinjer för hur dessa frågor ska hanteras.

Metod

Buxbomsprojektet föregicks av en sammanställning av svampsjukdomens spridning i stiftet vilken baseras på en enkät som utfördes under våren 2012 i samarbete med Lunds stift och Sweco. Den syftades till att kartlägga vilka församlingar som hade observerat problem på buxbom, bl a angrepp av svampsjukdomen *Cylindrocladium buxicola*. Utifrån sammanställningen av svaren gjordes därefter ett urval av begravningsplatser för närmare studier och fältinventering. Då det uppskattningsvis finns omkring 750 begravningsplatser i Lunds stift ansågs omkring 50 fältbesök vara rimligt att genomföra. De utvalda begravningsplatserna besöktes av författarna och för att få ett jämförbart material gjordes intervjuer enligt ett frågeformulär vars utformning Lunds stift och Länsstyrelsen Skåne varit behjälpliga med.

På många begravningsplatser möts man idag av information om buxbomssjukan.

Besöken i fält genomfördes under hösten 2012 och våren 2013. Beroende på hur organisationen ser ut i de olika förvaltningarna har intervjuerna skett med en eller flera personer såsom vaktmästare, arbetsledare, kyrkogårdsarbetare, kanslisters och kyrkoherdar. För att analysera och göra adekvata jämförelser mellan de olika begravningsplatserna har frågeformulärens svar sammanställts i tabellform. Analysen har delats upp i två delar, en om buxbomens utbredning idag och dess kända historia och en om skötseln och i vilken grad buxbomen drabbats av *Cylindrocladium buxicola*.

För att få en bakgrund av buxbomens allmänna historik har studier gjorts av dels befintlig litteratur om buxbom och dels av andra dokumentationer och vårdplaner av begravningsplatser. Äldre fotografier, främst de som hittats på Riksantikvarieämbetets hemsida, Kulturmiljöbild, och de foton, vykort och avbildningar som hittats hos de besökta förvaltningarna har studerats. Den huvudsakliga forskningen om buxbom har hittills skett vid SLU Alnarp och presenteras bland annat genom facktidsskrifter och Movium.

Under arbetets gång har regelbundna möten med stiftsantikvarien på Lunds stift, Heikki Ranta, hållits. Vidare har författarna till den här rapporten, Cissela Olsson och Anna Rabow, deltagit vid seminarier om buxbomssjukan och dess inverkan anordnade av Movium och kyrkogårdsförvaltningen i Malmö i januari

2011 och i april 2012. De har även medverkat vid två arbetsseminarier som genomförts i samverkan mellan Regionmuseet och Lunds stift, där resultaten av buxbomsprojektet presenterades. Det första seminariet som hölls i november 2012 handlade enbart om buxbom som en del av detta projekt. Det andra seminariet i september 2013 behandlade vård- och underhållsplanering och kyrkogårdarnas gröna kulturarv som helhet. Regionmuseet har genom sitt samarbete med Movium hållit sig underrättat under arbetets gång om den senaste forskningen om buxbomssjukan och åtgärder.

Lagar och ersättningar

Begravningsplatsens skydd i lagen

Begravningsplatserna skyddas enligt *Kulturmiljölagens 4 kap (11-14§§)* såsom kyrkliga kulturminnen och skall vårdas och underhållas så att det kulturhistoriska värdet inte minskas eller förvanskas. Lagen omfattar alla begravningsplatser och kyrkotomter som har tillkommit före 1940 samt vissa yngre som också pekats ut som speciellt värdefulla. Riksantikvarieämbetets råd om hur kulturminneslagen (KML) skall tolkas innebär att vårda och underhålla på ett sätt som bevarar kyrkogårdens gestalt, struktur, innehåll samt den spegling av samhällstrukturen som kan avläsas där. För att få genomföra väsentliga förändringar som kan påverka det kulturhistoriska värdet behövs tillstånd från Länsstyrelsen. Tillstånd krävs till exempel för utvidgning, uppförande eller ändring av byggnader, murar, portaler eller andra fasta anordningar. Även borttagande och ersättning av växtlighet, såsom buxbom och andra häckplanteringar, borttagande av staket och hårdgörande av befintliga, eller anläggande av nya, gångar kräver Länsstyrelsens tillstånd.

Sedvanliga underhållsarbeten eller brådskande reparationsåtgärder får utföras utan tillstånd. Men vid brådskande ärenden, som till exempelvis då buxbomen drabbats av svampsjukdom och riskerar att tas bort, bör kontakt tas med Länsstyrelsen så att en anmälan kan göras.

Utsträckningen av den historiska bytomten är i alla medeltida kyrkbyar registrerade som fornlämning och skyddas enligt *Kulturminneslagens 2 kap*. På kyrkogården är alla ingrepp i mark utöver den normala gravgrävningen tillståndspliktiga då det kan beröra under mark dolda fornlämningar. Eventuella fynd av fornlämningar måste rapporteras till Länsstyrelsen.

Alléer på begravningsplatsen, det vill säga enkla eller dubbla trädrader om minst fem lövträd kan omfattas av biotopskyddsbestämmelserna i *Miljöbalken 7 kap (11§)*. Bestämmelserna gäller alléer utmed vägar, tidigare vägar och även alléer som finns i ett övrigt öppet landskap. Stenmurar vid begravningsplatser och kyrkotomter, i direkt anslutning till jordbruksmark, omfattas också av biotopskyddsbestämmelserna. I de fall där det finns fridlysta arter på kyrkogården gäller *Art-*

skyddsförordningen (2007:845). Länsstyrelsen kan lämna besked om dispens krävs vid åtgärder.

Kyrkoantikvarisk ersättning

Svenska kyrkans församlingar, pastorat och samfälligheter har rätt att täcka kostnaderna för vård och underhåll av begravningsplatser genom begravningsavgiften. I de fall då det inte är rimligt att finansiera vården via avgiften kan staten gå in och ge kyrkoantikvarisk ersättning, KAE. Det gäller dock endast för begravningsplatser som förvaltas av Svenska kyrkan. Den kyrkoantikvariska ersättningen är avsedd för särskilt kostnadskrävande åtgärder, insatser som är omfattande eller så komplexa att det krävs specialistkompetens för att upprätthålla de kulturhistoriska värdena. Det kan t.ex. gälla:

- Upprättande av vård- och underhållsplan, trädvårdplan eller komplettering av befintlig plan.
- Antikvariska utredningar och projekteringar som förbereder för vård och underhåll, till exempel förnyelseplan av häckar och träd.
- Vård- och underhållsåtgärder som ingår i en långsiktig plan eller akuta åtgärder.
- Driftskostnader i synnerligen kulturhistoriskt värdefulla eller hotade miljöer som innebär en särskilt arbetsintensiv skötsel, där de kulturhistoriska värdena är knutna till denna skötsel.

Buxbomskloten på Krapperrups slott är från omkring sekelskiftet 1900 och planterades av de dåvarande ägarna Ellen och Nils Gyllenstierna. De konformade träden är idegranar och de är troligen samtida med buxbomen. Bilden är tagen av Eva Lillienberg Olsson, oktober 2013.

Buxbomens historik

Buxbom är vildväxande i Sydeuropa, Nordafrika och mindre Asien. Arten introduceras troligen i sydsandinavien under första hälften av 1500-talet. I skrift nämns buxbom första gången i medicinsk litteratur från 1500-talet. Här lyfts främst de medicinska egenskaperna fram. Buxbom i odling bekräftas första gången i Henrik Smids Laegebog från år 1577.

Buxbom är en av flera häckväxter som sedan renässansen används för att hägna in, avgränsa eller markera en sträcka eller som kantväxt kring kvarter och rabatter. Buxbom tillsammans med isop, timjan och lavendel förekommer troligen som kantväxt i Brahes Uraniborg på Ven. Även liguster och berberis är vanliga i slotts- och herrgårdsparken. Gemensamt för dessa arter är att de är tåliga och klarar av att klippas gång på gång.

Från 1600-talet är de skriftliga beläggen fler. Buxbom nämns bland annat i Hans Rasmusson Blocks Horticultura Danica som publiceras år 1647. Likaså finns fler skriftliga uppgifter om planteringar. Familjen Mollet är under 1600-talet tongivande trädgårdsmästare i de kungliga trädgårdarna och parkerna kring Paris. Fadern Claude Mollet är en av de första som skapar parterrer med häckar av buxbom. Sonen André Mollet anlitas av drottning Kristina i Sverige vilket får som följd att buxbom börjar spridas på allvar i landet. Möjligen härrör buxbomshäckarna vid Vrams Gunnarstorps slott från 1640-talet även om uppgifterna inte

Ett äldre odaterat fotografi över Everlövs kyrkogård (t.v.) visar att det finns kullar med planteringar och oregelbunden häckplantering. På Kverrestads kyrkogård (t.h.) har planteringen av häckarna gjorts i rätlinjiga kvarter. Bilden är från 1904-6 och tagen av Oscar Halldin.

är säkra. Linné beskriver och imponeras av dessa buxbomshäckar under sin Skånska resa år 1749, vilket tyder på att de då måste ha varit mycket välväxta med en förhållandevis hög ålder. Trots den något osäkra dateringen tillhör dessa buxbomshäckar förmodligen de äldsta man känner till i Sverige.

Under 1700-talet får buxbomen en allt större spridning utanför slott och herrgårdar, även om det stora uppsvinget sker först under 1800-talet. I samband med skiftesreformerna struktureras både landskap och bebyggelse på ett nytt sätt. I regel flyttas några av byns gårdar ut till nya tomter. Detta är en viktig förutsättning för att kunna avsätta plats för och anlägga trädgårdar i anslutning till den egna gården. Buxbomen blir en viktig komponent i skapandet av trädgårdens inre struktur genom sin inramande och avgränsande egenskap. Att den dessutom är lätt att föröka och forma bidrar till dess popularitet.

Kyrkogårdarnas utformning följer i trädgårdarnas spår och är präglade av samhällets struktur och smak. Fram till senare delen av 1800-talet utgör kyrkogårdarna i regel gräsbeväxta platser utan ordnade gångar eller träd- och buskplanteringar, även om man sedan 1700-talet förespråkat trädplanteringar med hänsyn till hygieniska aspekter. Kyrkogårdarna är indelade efter hemman där de enskilda gravarna ibland märks ut med enkla kors eller stenar. Man tar tillvara höet som vilken äng som helst eller så släpps kreatur på bete. Ofta ingår detta som klockarens förmån. Så länge djuren betar, är möjligheterna att planterade växter ska trivas små men man smyckar troligen med plockade blommor. Till exempel nämner Carl von Linné under sin skånska resa att gravarna på kyrkogårdarna sågs beströdda med blommor. Det är också en balansgång att ordna och dekorera ”lagom”; att pryda graven på olika sätt ses heller inte alltid med blida ögon från kyrkligt håll utan kan tolkas som att man avgudar den döde.

På grund av folkökningen under 1800-talet tvingas man att bygga nya kyrkor eller bygga ut de gamla. Likaså medför befolkningsökningen att platsen på kyrkogårdarna inte räcker till utan man får utvidga eller anlägga nya begravningsplatser. Detta blir då ett naturligt tillfälle att strukturera och snygga upp kyrko-

gårdarna genom att anlägga gångar och planteringar. Vid utvidgningar genomför en lantmätare förrättningen och i vissa fall anlitas arkitekter för att planera kyrkogården. I likhet med 1800-talets skiftesreformer där landskapet rätas och struktureras, görs liknande regleringar av kyrkogårdar. Att plantera häckar som gränslinjer för att dela in kyrkogården i kvarter blir ett sätt att ordna och strukturera.

I uppteckningar från folklivsarkivet i Lund finns enstaka uppgifter om äldre tiders kyrkogårdar. Till exempel kan man läsa om Väsby kyrkogård att man vid utvidgningen år 1879 gör gångar i räta vinklar och delar upp kyrkogården i kvarter, där man tidigare begravt ”huller om buller”. Fler uppteckningar innehåller uppgifter om olika sorters växter, men endast ett fåtal nämner buxbom. Exempelvis berättas från Stehag att likrummet kunde prydas med bladväxter och grönt såsom buxbom, myrten, lingonris eller murgröna. Från Väsby berättar en kvinna född 1864, nedtecknat år 1939, att man lade lite grönt, oftast buxbom på gravkullen. Enligt en uppteckning från Jämshög tar man till kyrkbuketten vad man har att tillgå i sin täppa, till exempel lavendel, isop, mynta och nejlikor. Vid begravingar vintertid tar man något vintergrönt såsom buxbom eller silvergran. Buxbom kunde även användas i gravkransar. Även vid plantering på kyrkogårdarna tar anhöriga ofta det som finns till hands, man delar och tar plantor och sticklingar från växter i sin hemträdgård.

Äldre fotografier från sent 1800-tal eller tidigt 1900-tal och senare skildrar kyrkogårdarnas omvandling ganska väl. En stor del av fotona härrör från år 1904-06, tagna av fotograf Oscar Halldin. Arkitekten Theodor Wählin, som vid den här tiden arbetar med restaurering av många landsortskyrkor i Skåne ligger också bakom många fotografier. Därtill kommer en mängd odaterade fotografier, varav många, av karaktären att döma, troligen härrör från ungefär samma tidsperiod.

På vissa av de äldsta bilderna framträder kyrkogårdar med en naturlig ängskaraktär med spridda gravvårdar, ibland ganska vildvuxna med högt gräs. Smala trampade gångar kan ibland skönjas. Otuktade buskar finns här och var, men det är osäkert om de är medvetet planterade eller är ett resultat av igenväxning. Ibland har kyrkogården en öppen och närmast karg karaktär utan träd medan andra har omfattande häck- och gångsystem med en tydligt ordnad struktur. I vissa fall blir mötet mellan det oordnade och en begynnande strukturering väldigt tydlig. Ett tydligt karaktärsdrag för det tidiga 1900-talet är kullar med murgröna och nyplanterade så kallade sorgeträd med hängande krona, ofta hängask eller hängalm.

Buxus sempervirens enligt ett äldre planschverk. Till höger ses buxbom som planteringsramar i Munkarp.

Gravplatserna är ofta grustäckta, ibland med någon blomma eller dekoration i form av lövkransar, papper eller plåt. Utifrån fotografierna är det ofta svårt att avgöra vilka arter häckarna består av. Man kan dock konstatera att både vintergröna och lövfällande häckar förekommer, inte sällan sida vid sida. Den lövfällande andelen utgör överlag en förhållandevis stor andel jämfört med idag. Kvarteren är ofta inramade av en något högre häck, innanför låg de grustäckta enskilda gravplatserna med eller utan omgärdningar av häckar, järnstaket eller stenramar. I boken *Kyrkogårdskonst* nämner Harald Wadsjö att det kring kyrkogårdar både i Skåne och Halland förekommer häckar av buxbom men även liguster och hagtorn. Bybegravningsområdena är ofta kringgärdade av en kraftig häck av buxbom. Gravplatserna markeras av kullar av murgröna eller vintergröna eller med en låg buxbomsrand på sandytan. I gravområdets hörn planteras ofta tårpil, taxus, tuja eller syren. Vid jämförelse med äldre fotografier av kyrkogårdar i Halland framstår lövfällande häckar i olika höjder vara ett framträdande inslag.

Variationen bland gravplatsernas utsmyckning och planteringar är stor. Vid den här tiden ökar intresset för kyrkogårdens och gravvårdarnas utformning och man vill fostra och styra gravrättsinnehavarnas val av sten och utformning av gravplats. Planer till nyanläggningar eller förändringar av kyrkogårdar lämnas till Kungliga byggnadsstyrelsen för godkännande. Kopplingen till trädgårdsförening-

ar blir också tydligare, bland annat genomförs kurser och handböcker om kyrkogårdsvård skrivs.

Bilderna från 1930- och 1940-talen visar nästan undantagslöst pryddigt ansade kyrkogårdar med raka grusgångar och klippta häckar. Kullarna av murgröna eller vintergröna är ofta väl avgränsade och distinkta i formen. Häckarnas storlek varierar från riktigt låga, smala häckar kring gravplatser till höga häckar med inramande funktion. Just den inramande, avgränsande och skyddande funktionen lyfts fram av bland annat Else Dahl. Sörjande anhöriga skulle slippa nyfikna ögon från förbipasserande eller närboende. Vid den här tiden är kyrkogårdens grundstruktur i form av trädkrans, häckar och planteringar med ursprung från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, uppvuxen och bildar en tydlig rumslighet.

När utvidgningar av kyrkogårdar görs under första halvan av 1900-talet får ofta buxbom en framträdande roll. De nya kvarteren får en enhetlig helhetsgestaltning där buxbom kantar de enskilda gravplatserna. Gravplatsens rabatt kantas i regel av en infattningshäck som ibland utgörs av en mer småbladig buxboms-sort. Det tillhörande elementet är ytor av krattat grus. I och med strävan efter enhetlighet och ordning väljer man troligen ofta buxbom i första hand. Den smått spretiga variationen som finns på många av kyrkogårdarnas äldsta delar passar inte in i tidens mode. Det är möjligen så att man från och med nu mer och mer övergår till att i första hand välja buxbom. Den är förhållandevis tålig, lätt-skött och behöver bara klippas en gång om året till skillnad från t ex måbär och liguster.

Introduktionen av gräsklipparen har präglat den moderna trädgårdens utveckling vilket även avspeglas på begravningsplatserna. Allt sedan 1900-talets mitt, eller redan tidigare, ersätts buxbom och andra häckar med gräs. Funktionalismens genombrott får sitt tydligaste avtryck i trädgårdarna genom stora obrutna gräsmattor. Enkelhet och lättskötthet är budskapet som 1940- och 1950-talens trädgårdskonsulenter sprider över landet. Även de nya delarna som tillkommer under den här perioden präglas av stora sammanhängande ytor av gräs. Minneslundar och urngravplatser består till större delen av gräs, möjligtvis med någon form av avgräsande häck eller träddungar.

Den handdrivna cylindergräsklipparen uppträffas redan år 1830 av Edwin Budding i England. Men det är först då den motordrivna rotorgräsklipparen uppträffas på 1940-talet som gräsklipparen får en stor spridning. Med den första motorgräsklipparen förändras trädgårdsarbetet markant. Rotorklipparen som är den vanliga typen sliter av gräset medan den cylinderbaserade handjagaren klipper av det. Numera finns även motordrivna cylindergräsklippare, men de är dyrare och det krävs annan typ av gräs.

Gräsmattor fanns dock långt tidigare och den var en statusmarkör i de stora parkerna. Den första gräsmatta som går att belägga historiskt är från det första

århundradet i vår tideräkning i Villa Tiberinum i Toscana. Före gräsklipparens entré klipptes gräset med sax eller lie vilket var betydligt mer arbetskrävande. Gräsmattan kunde också skötas genom bete vilket stämmer bra med den gängse bilden av betande får på kyrkogården.

Där man kunnat konstatera att buxbomen drabbats av den allvarliga svampsjukdomen *Cylindrocadium buxicola* har häckarna ofta dött inom loppet av några veckor. Karakteristiskt för sjukdomen är att häckens mitt först påverkas, varför den kan vara svår att upptäcka.

Svampsjukdomar

Buxbom kan drabbas av flera olika sjukdomar och skadegörare. Det finns bland annat två svampsjukdomar som särskilt angriper buxbom; *Cylindrocladium buxicola* och *Volutella buxi*. De har likartade symptom och kan vara svåra att skilja åt och båda benämns ofta buxbomssjuka. Den största skillnaden är att *C buxicola* i regel leder till att buxbomsplantan dör, ofta med ett snabbt förlopp, medan *V buxi* visserligen försvagar plantan men kan under lång tid finnas på plantan utan att den dör.

V buxi är sedan länge känd i Sverige medan *C buxicola* först konstaterades i landet år 2010 och därefter har haft en snabb spridning. De första utbrotten av en hittills okänd svampsjukdom konstaterades i England på 1990-talet och i början av 2000-talet konstaterade man att det rörde sig om en ny art, *C buxicola*. Den är numera spridd över Europa, men förekommer även på Nya Zeeland. Det har ganska nyligen rapporterats fall från USA. I och med att försäljningen av plantor mellan länder har ökat är riskerna för omfattande smittspridning mycket stor. I många länder använder plantskolor kemiska svampmedel, som gör att de smit-

tade plantorna inte visar några symptom förrän en tid efter försäljning och utplantering, då skadan redan är skedd.

Ett av de första symptomen, gemensamt för både *V buxi* och *C buxicola* är att bladen gulnar och faller av. Vid fuktiga väderförhållanden bildas sporkuddar under bladen. Om de är rosa handlar det troligen om angrepp av *V buxi*, men är sporer vita är läget allvarligare, då de förmodligen indikerar angrepp av *C buxicola*. Mörkbruna fläckar på bladen och svarta streck på stjälkarna är andra typiska kännetecken för *C buxicola*. Ofta börjar dessa angrepp i de nedre delarna av plantan för att sedan sprida sig uppåt. Därefter faller bladen av och till slut dör plantan.

Även om det finns vissa karakteristiska kännetecken är det mycket svårt att med blotta ögat säkert konstatera vilken svampsjukdom det rör sig om. Vid misstanke om smitta bör därför laboratorieanalyser alltid göras, på olika plantor och helst vid olika tillfällen. Detta för att undvika att planteringar tas bort i onödan, vilket både medför onödiga kostnader och stora negativa konsekvenser för kulturarvet.

Ett varmt och fuktigt klimat bidrar till att svampsjukdomar i allmänhet gynnas. Plantans kondition har dessutom stor betydelse för hur mottaglig den är för angrepp och hur allvarliga konsekvenserna blir. Vägödslade buxbomsplantor i god kondition har i studier visat sig ha bättre motståndskraft mot sjukdomar, även om det inte innebär ett absolut skydd. I verkligheten är det dock alltför sällan buxbom på kyrkogårdar gödslas överhuvudtaget. När buxbomen klipps tas klippet bort, liksom höstens nedfallna löv och kvistar vilket på sikt leder till utarmning av jordens näringsämnen. Buxbomshäckar i anslutning till gräsmatta har ofta något bättre förutsättningar då de kan råka få sig en dos av gräsmattegödsel. Inte heller vattnas häckarna under torrperioder på sommaren, något som kan vara särskilt behövligt på öppna och utsatta delar av kyrkogårdar.

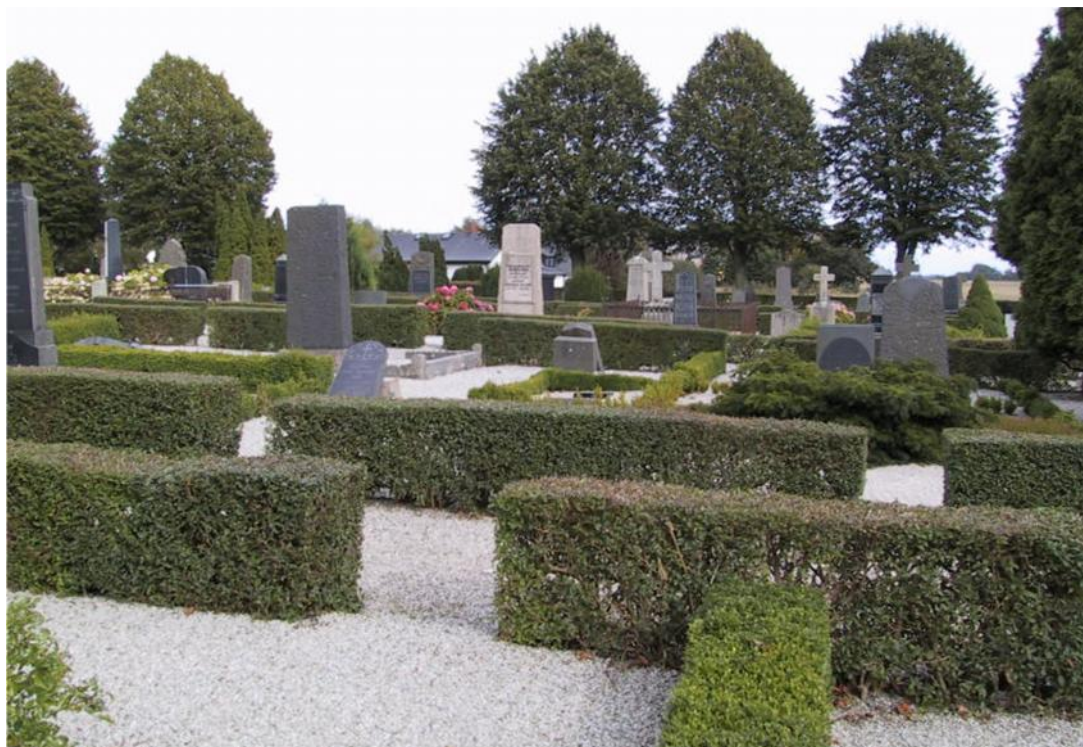
Det finns i dagsläget inte någon buxbomssort som är motståndskraftig mot *C buxicola*. Den sort som särskilt har planterats på kyrkogårdar i södra Sverige, *Buxus sempervirens* 'Suffruticosa', har till och med visat sig ha sämst motståndskraft. Detta kan ha ett samband med sortens kompakta växtsätt som gynnar svampstillväxt. *B balearica* är en av de sorter som verkar klara angrepp något bättre, antagligen för att dess blad är tjocka och läderaktiga och därmed svårare för svampen att angripa. Ur kulturhistorisk synvinkel har denna sort något för grov och storbladig karaktär för att passa som låg och smal infattningshäck.

Överst; Ekeby kyrkogård förr och 2012. Det äldre fotot är odaterat. Andra raden; Everlövs kyrkogårds sydöstra sida 1944 och 2012. Tredje raden; Hardeberga kyrkogårds södra sida 1904-6 och 2011. Nederst; Kverrestad kyrkogård 1904-6 och 2012.

Överst; Löderups kyrkogårds östra sida 1904-06 och 2012. Andra raden; Oxie kyrkogårds södra sida 1933 och 2013. Tredje raden; Röddinge kyrkogård från väster 1929 och 2012. De höga häckarna längs huvudgången har tagits bort. Nederst; Väsby kyrkogård 1904-6 och 2012. I Väsby har de omgivande kvartershäckarna ersatts med stenramar.

I den äldsta delen på Östra Klagstorps kyrkogård finns djupa kvarter med liguster som ramar in kvarteren och buxbom som avgränsar begravningsplatserna. Fotot är taget i samband med Regionmuseets inventering 2001.

Inventerade kyrkogårdar i Skåne och Blekinge 1983-2012

Historik och beskrivningar

Regionmuseet Kristianstad och dess föregångare Landsantikvarien i Malmöhus län har mellan 1983 och 2012 dokumenterat 78 begravningsplatser. De ligger i sammanlagt 70 orter och i Båstad, Helsingborg, Höör, Kristianstad, Kävlinge och Landskrona finns det två eller fler begravningsplatser som inventerats. På många orter finns ofta mer än en begravningsplats då den har utvidgats i flera etapper. Senare utvidgningar kan ligga avskilda från den gamla delen varmed de brukar ha beteckningen *nya*. Det stora flertalet dokumenterade begravningsplatser ligger inom gamla Malmöhus län. Under åren 2001-2002 genomförde länsstyrelsen i Blekinge dokumentationer av tio av länets begravningsplatser.

Det är bara en handfull av dessa begravningsplatser som inte har någon eller bara någon enstaka gravplats med begränsningshäckar av buxbom. Det är oftast äldre begravningsplatser där begränsningshäckarna med tiden tagits bort och ersatts med gräs, som på Helsingborgs gamla kyrkogård. Det kan också vara begravningsplatser som ligger i orter där det traditionellt inte funnits så mycket buxbom och där de naturliga förutsättningarna varit dåliga, som i fiskelägena Falsterbo och Viken. Det har traditionellt också funnits mindre buxbom i skogsbygder, som till exempel i Tjörnarp, Höörs kommun.

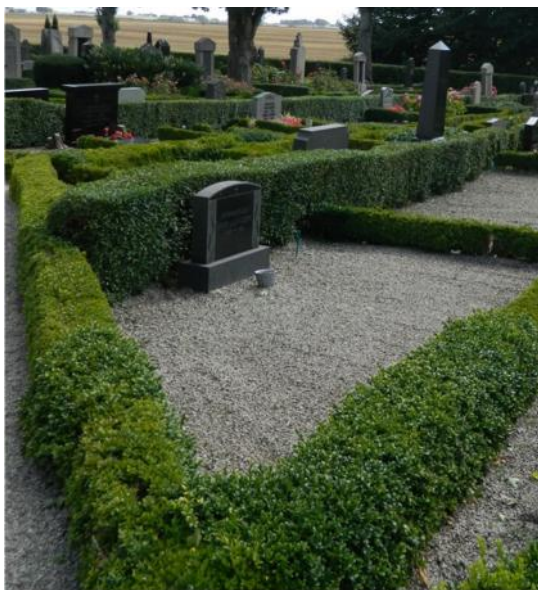
De dokumentationer som gjorts på 1980- och 1990-talen är väldigt summariska vad gäller historik och beskrivning. Fokus ligger i stället på de enskilda gravvårdarna som är noggrant dokumenterade. Det är deras betydelse för kyrkogården som lyfts fram. I de dokumentationer som gjorts på 2000-talet har däremot en mer detaljerad historik tagits fram och begravningsplatsernas struktur och växtlighet har beskrivits mer ingående. Vad gäller kunskaperna om hur begravningsplatserna sett ut en gång i tiden finns få uppgifter, väldigt få fotografier är sparade i kyrkoarkiven. Sedan ATA, Antikvarisk Topografiska Arkivet, börjat publicera sitt fotomaterial på Riksantikvarieämbetets hemsida har det blivit mer tillgängligt att studera det materialet. Ritningar är inte alltid bevarade och de har sällan specificerade växtförteckningar. Dessutom är det oklart huruvida planerna förverkligats, det är bara i de fall där det finns bevarat växtmaterial som det går att avgöra.

I dokumentationer som gjorts sedan 2001 har ritningar och skriftliga protokoll studerats. Det som oftast påträffas är uppgifter om mur och trädkrans. Muren måste ständigt lagas, eller flyttas allteftersom det görs utvidgningar. Trädkransen omnämns men det är bara ibland som man får reda på vad det är för trädslag. En del kyrkor har redan under tidigt 1800-tal en trädkrans. Det kan studeras på den skånska rekognoseringskartan från 1812-20. Vad gäller annat växtmaterial är det ganska sparsamt med uppgifter. De äldsta uppgifterna bland de dokumenterade begravningsplatserna är från senare delen av 1800-talet. Vad gäller begränsningshäckar kring kvarter och gravplatser är det uteslutande liguster som nämns.

De äldsta uppgifterna som hittats angående häckar är från 1860-talet då utvidgningar av begravningsplatserna i Hemmesdynge och Östra Klagstorp utfördes. I Hemmesdynge planterades hagtornshäck runt om och ligusterhäckar längs gångarna. Enligt protokoll från 1880-talet hade ligustern växt så mycket att de inskränkte på gravplatserna och några år senare fattades beslut om häckarna skulle klippas två gånger årligen. Likaså ska liguster ha planterats i Södra Åby på 1870-talet och i Svedala fanns uppgifter om hur ligustern skulle beskäras. I Källs Nöbbelöv, Källstorp, Stora Harrie och Stävie ritade länsträdgårdsmästaren Bengt Kjellsson förslag till utvidgningar och omdaningar av begravningsplatserna. Alla ritningar utfördes kring sekelskiftet 1900. Till ritningen över Källstorp hör ett kostnadsförslag i vilket det fanns en växtförteckning på bland annat 8350 plantor liguster. Det stora antalet torde betyda att liguster skulle sättas på en stor del av begravningsplatsen.

Östra kyrkogården i Kristianstad anlades på 1880-talet. Enligt ritningen som utfördes av den dåvarande stadsingenjören Ludvig Hammar skulle det planteras två fots breda ligusterhäckar och träd runt kvarteren. Ett äldre kolorerat fotovisar att kvarteren omges av halvhöga häckar och att det står träd innanför dessa. Även vid utvidgningen som gjordes 1917 skulle häckarna enligt ritningsförslaget bestå av liguster, och tuja vilket visar att ursprungsplanerna följdes.

Buxbomen i Skåne och Blekinge

Redan i början av 1900-talet skedde en successiv förändring av gravplatserna och i takt med dem förändrades även växtmaterialet. Många gånger genomfördes förändringar i samband med utvidgningar. I Hemmesdyngge var det dags 1907 då ligusterhäckarna hade växt sig nästan manshöga varför de byttes mot nya plantor av buxbom. För Södra Åby och Lilla Isie ritade den dåvarande länsträdgårdsmästare Carl Lenné på 1920- respektive 1930-talet förslag till utvidgningar. De nya kvarteren hade häckar av storbladig buxbom och i Lilla Isie föreslogs liknande häckar för inhägnader av enskilda gravplatser. Samtidigt ritade trädgårdsarkitekten Gustaf Valfrid Wahlberg utvidgningarna i Stävie och Norrvidinge som skulle ha rygghäck av avenbok och begränsningshäck av buxbom. På Korsbackakyrkogården i Kävlinge som invigdes 1897 genomfördes en utvidgning på 1940-talet. Då anlades den nya delen med avenbokshäckar runt kvarteren och buxbom mellan gravplatserna. Samtidigt ersattes de gamla ligusterhäckarna med bok och buxbom.

Förändringarna har skett gradvis men sker än idag, inte minst genom borttagande av buxbom. Så sent som 2007 byttes en del av ligustern mot buxbom i Stora Harrie 2007. Då det varken finns så mycket liguster kvar på de ovan nämnda kyrkogårdarna eller andra dokumenterade kyrkogårdar förmodas buxbomen ha ersatt tidigare växtmaterial. I Östra Klagstorp som inte ligger så långt från Lilla Isie och Södra Åby finns ligustern kvar i den äldsta delen av begravningsplatsen. Där utgör den begränsningshäck runt kvarteret och mellan gravplatserna finns buxbom.

Även när det gäller dokumentationerna i Blekinge tyder arkivuppgifter på att liguster varit vanligt förekommande på kyrkogårdarna, i första hand som kvarterhäck som i exempelvis Ramdala och Nättraby. I Gammalstorp och Ysane lär stora delar av de nuvarande kvartersinramande tujahäckarna från mitten av 1900-talet ersatt tidigare ligusterhäckar. Liguster har även i viss mån ramat in enskilda gravplatser. Vid planeringen av utvidgning av Lösens kyrkogård på 1940-talet hänvisas till att det på den gamla kyrkogården fanns familjegravar omgärdade av ligusterhäckar. Idag finns inga bevarade sträckor av liguster. Samtidigt är kyrkogården hårt drabbad av *Cylindrocladium buxicola*. Jämjö kyrkogård är en av få kyrkogårdar i Blekinge med bevarad blandning av liguster- och buxbomshäckar.

På föregående sida, överst; Löderups (t.v.) och Hammenbögs (t.h.) kyrkogårdar. I Löderups finns liguster kring en del kvarter och buxbom i infattningarna. I Hammenbög är rygghäckarna av liguster.

Mellerst; Jämjö (t.v.) där liguster utgör både begränsningshäckar och rygghäckar. I Näsrum (t.h.) är ligustern likaså begränsningshäck men hålls lägre.

Nedan; Norra Rörums kyrkogård (t.v.) där det finns enstaka gravplatser omgärdade av häckar, några har tuja som på bilden, andra har liguster eller buxbom. På delar av Hörby kyrkogård (t.h.) finns tuja både som rygghäck och begränsningshäck.

De kulturhistoriska värderingarna

Nästan alla dokumentationer har ett enskilt kapitel om begravningsplatsernas kulturhistoriska värden. Värderingarna från 1980- och 1990-talens skiljer sig från 2000-talets genom att de är betydligt mer kortfattade. Det är inte alltid som just buxbomen nämns men den kan betecknas som växlighet eller struktur. I det senare fallet är det underförstått att buxbom och övriga häckar som utgör strukturen. Några gånger står det att buxbomen ska bevaras, utan motivering och ibland lyder motiveringen att den ska bevaras på grund av det kulturhistoriska värdet. Det annars vanligaste motivet är att buxbomen hör till 1800-talets traditionella gravkultur. Ett exempel är Landskronas nya begravningsplats där den äldsta delen är från 1877. Begravningsplatsen utökades under 1900-talet varmed den äldsta delen endast utgör en fjärdedel av hela platsen. Trots det är det 1800-talets traditionella gravkultur som lyfts fram i värderingen.

Då det inte finns så mycket fakta om begravningsplatsernas historia är slutsatserna av vad som är kulturhistoriskt värdefullt således ganska godtyckligt. I den kulturhistoriska värderingen tillskrivs dock alltid buxbomen ett kulturhistoriskt värde. Ibland i egenskap av att den utgör en del av strukturen men också för att den buxbomskantade kvarter anses vara typiska för skånska lantkyrkogårdar och hör till 1800-talets traditionella gravkultur. Den gängse uppfattningen är att det inte skett några större förändringar på begravningsplatser och att buxbomen funnits sedan åtminstone 1800-talet. Att tiden stått still är en felaktig bild som inte blivit motbevisad. Men faktum är att där det finns äldre foton, planer eller beskrivningar kan man oftast se att förändringar skett. Trots att planer, foton och beskrivningar talar för att det funnits andra växter än idag är det nästan alltid buxbomen som lyfts fram.

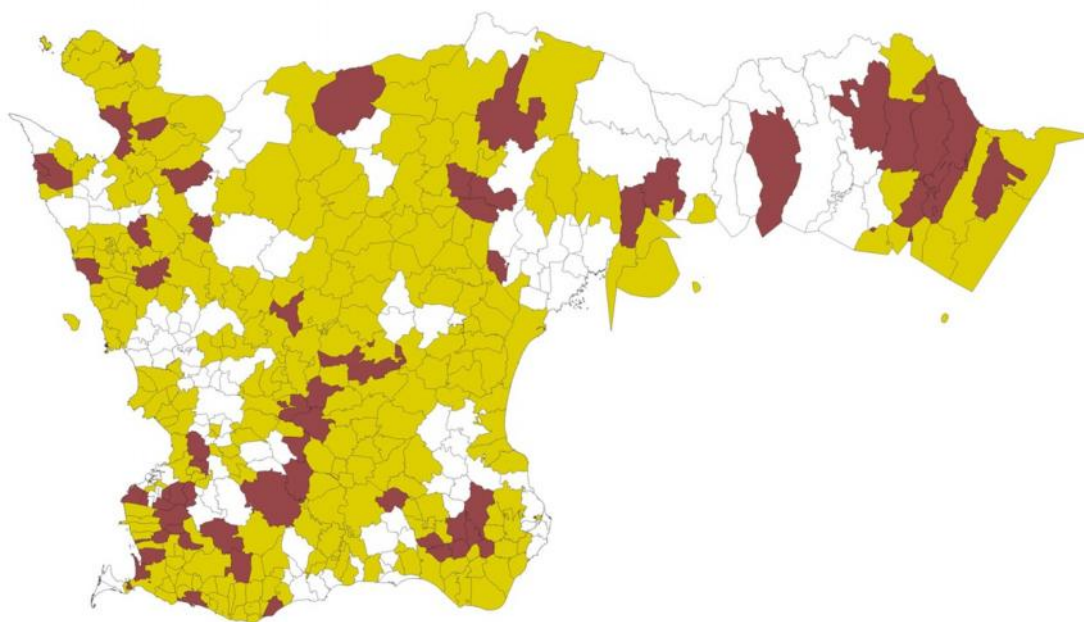
I Blekingedokumentationerna lyfter de kulturhistoriska värderingarna främst fram de enskilda gravvårdarna. Däremot beskrivs karaktärsdragen i punktform för olika delar av respektive kyrkogård. Ofta framträder den gröna strukturen, där både buxbom, liguster och andra häckväxter bidrar mer eller mindre tillsammans, som en viktig aspekt.

Överst; Ravlunda kyrkogård 1904-6 och 2012 där häckarna längs gångarna varit bögre. Andra raden; Glimåkra kyrkogård, foto ur den Mandelgrenska samlingen och 2012. Tredje raden; Lösens kyrkogård 1917 och idag. Den är sig ganska lik med spridda gravplatser med häckar. Nederst; Jämjö kyrkogård, okänt årtal och 2012.

*Stora Hammar före svampsjukdomen 2006 (längst upp) och efter att buxbomen ersatts med tuja, buxbomsberberis, silverbened och japansk benved, hösten 2012 (ovan). Kvarter med tuja ses på bilden ovan. De latinska-namnen på växterna är *Thuja occidentalis* 'Fastigiata', *Berberis buxifolia* 'Nana', *Euonymus fortunei* 'Emerald Gaiety' och *Euonymus japonicus* 'Green Spider'.*

Kartan över Skånes och Blekinge med församlingsgränser visar vilka som svarat på stiftets enkät (gula och röda markeringar) och vilka församlingar som trodde sig ha drabbats av svampsjukdomen *Cylindrocladium buxicola* (röda markeringar). De vitmarkerade församlingarna svarade inte på enkäten.

Buxbomens utbredning idag

Enkät

I maj 2012 skickades en enkät tillsammans med ett informationsbrev ut till kyrkogårdschefer och -ansvariga i Lunds stifts samtliga församlingar eller samfälligheter. Projektet presenterades kort liksom bakgrunden till problematiken. Enkätfrågorna var utformade av Anna Rabow och Cissela Olsson vid Regionmuseet i samarbete med stiftsantikvarie Heikki Ranta. För den digitala hanteringen anlätades Sweco Position Syd, vilka konstruerade ett digitalt frågeformulär utifrån de angivna frågorna. Denna kunde nås av församlingarna via en länk. Totalt svarade 115 församlingar av 187, vilket motsvarar en svarsfrekvens på 61 %.

Enkäten inleddes med att kontaktuppgifter skulle anges såsom församlingens namn, kontaktperson och titel samt telefonnummer och mailadress. Därefter efterfrågades antalet begravningsplatser i församlingen liksom hur många som hade kvarter med buxbom. Vid den tredje frågan om några problem hade observerats på buxbomen på någon av begravningsplatserna kunde man svara ja eller nej. Av de 115 svarande församlingarna uppgav 52 (45 %) att de hade observerat problem med buxbom. Vid närmare analys av svaren kan konstateras att problem finns spritt över hela stiftet, dock är det viktigt att framhålla att svaren endast indikerar problem, inte bekräftade angrepp av *Cylindrocladium buxicola*. De som konstaterat problem slussades vidare till fler och mer detaljerade frågor om den eller

de specifika begravningsplatserna. Frågorna upprepades för varje rapporterad begravningsplats. För begravningsplatser utan observerade problem var enkäten i och med denna fråga slutförd.

För att få en övergripande bild av församlingarnas aktuella planeringsunderlag, ställdes en fråga om det fanns någon inventering, vårdplan eller liknande. Av de 43 svaren angav 27 (63 %) att de helt eller till viss del hade något underlag.

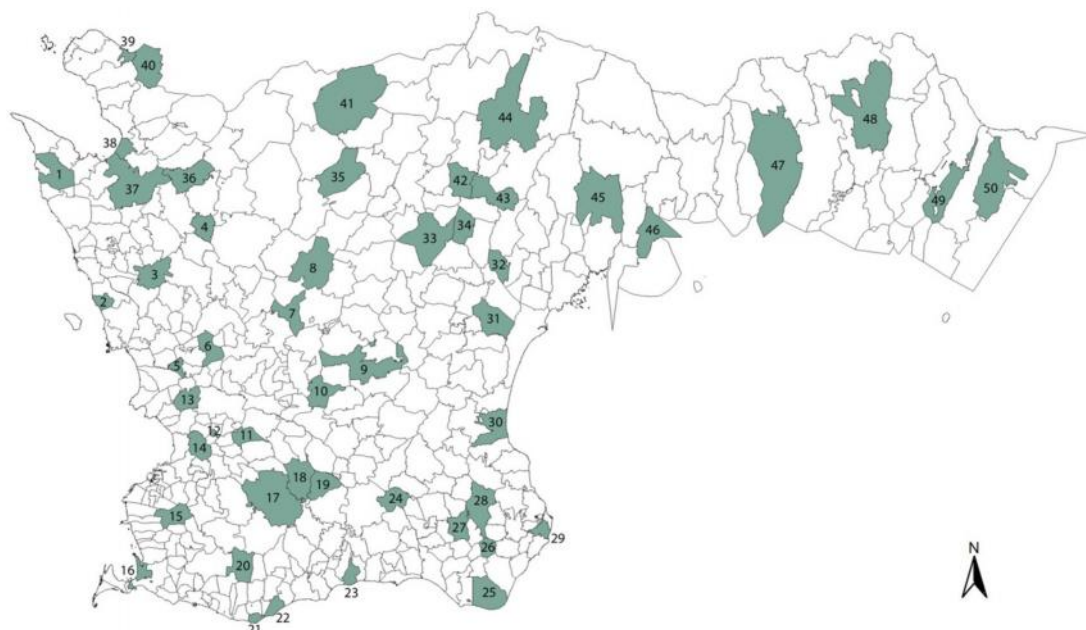
Därnäst följde mer specifika frågor kring eventuellt sjukdomsutbrott, bl a datum för första observerade symptom. Endast en handfull begravningsplatser hade enligt enkäten under åren 2009 och 2010 noterat problem med buxbom. Under nästföljande år, 2011, upptäcktes däremot problem på totalt 58 begravningsplatser, alltså en markant ökning. Observationerna gjordes under hela årets växtsäsong från mars till november, men med en mycket tydlig topp under augusti och september. 2011 års särskilt varma och fuktiga klimat anses ha gynnat olika typer av svampsjukdomar. Möjligen hade fler kyrkogårdsförvaltningar dessutom blivit mer observanta på buxbomens tillstånd, som en följd av uppmärksamhet ifrån bland annat SLU och Svenska kyrkan men även från massmedia.

Det var stor spännvidd bland svaren på frågorna om hur många kvarter respektive hur många meter buxbom som uppskattades vara drabbade, alltifrån något enstaka kvarter till tiotal kvarter och från någon meter drabbad buxbom till tusentals meter. Här ställdes även frågan om buxbom ersatts med annan växtlighet och i så fall med vad. Flertalet svarade att ingen ersättning gjorts, ett fåtal hade ersatt med gräsytor eller stenkant, medan man i något fall hade delat och flyttat frisk buxbom inom begravningsplatsen. Några svarade att buxbom ersatts med sorter som tuja, taxus, japansk benved, silverbenved och buxbomsberberis.

För att få en bild av hur dialogen med länsstyrelsen fungerat följde därefter frågor kring om man haft kontakt med länsstyrelsen och här fanns även möjlighet att ange handläggare och vad kontakten handlade om. En knapp tredjedel, 30 %, av församlingarna uppgav att de hade haft kontakt med handläggare på länsstyrelserna i Skåne eller Blekinge. Diskussionerna rörde nästan uteslutande borttagning av buxbom och byte av växtmaterial eller omläggning till gräsytor.

Eftersom det är mycket vanskligt att enbart förlita sig på en visuell besiktning vid misstanke om sjukdomsangrepp rekommenderas laboratorieanalys. För att få en uppfattning om i vilken grad laboratorier har anlåtats, ställdes frågan om prov skickats iväg till laboratorium. Av dessa svarade 29 % ja, varav flertalet hade skickat till laboratorium i Århus, Danmark. Antagligen är det först vid stark misstanke om smitta som prov skickas på analys, men huruvida de misstänkta angreppen bekräftades vara *Cylindrocladium buxicola* framgår inte.

Sammantaget gav enkäten en översiktlig orientering kring omfattningen av buxbom med problem inom stiftet. Materialet utgjorde även ett bra underlag för det fortsatta arbetet med urval av begravningsplatser för fältinventering.

Kartan visar de 50 inventerade begravningsplatserna i Lunds stift. 1. Väsby, 2. Glumslöv, 3. Ekeby, 4. Västra Sönnarslöv, 5. Dagstorp, 6. Reslöv, 7. Munkarp, 8. Norra Rörum, 9. Hörby, 10. Högsröd, 11. Hardeberga, 12. Lunds norra, 13. Lackalänga, 14. Uppåkra, 15. Oxie, 16. Stora Hammar, 17. Genarp, 18. Veberöd, 19. Everlöv, 20. Anderslöv, 21. Östra Torp, 22. Lilla Beddinge, 23. Snarestad, 24. Röddinge, 25. Löderup, 26. Hammenhög, 27. Kverrestad, 28. Smedstorp, 29. Simris, 30. Ravlunda, 31. Köpinge, 32. Heliga Trefaldighet, 33. Vinslöv, 34. Norra Strö, 35. Hörja, 36. Källna (Östra Ljunghy), 37. Ausås (Strövelstorp), 38. Ängelholm, 39. Båstad, 40. Östra Karup, 41. Vittsjö, 42. Gryt, 43. Knislinge, 44. Glimåkra, 45. Näsrum, 46. Ysane, 47. Bräkne-Hoby, 48. Tving, 49. Lösen, 50. Jämjö.

Fältinventeringen

Utifrån enkätsvaren, underlagsmaterial och kompletterande information gjordes ett urval bland stiftets ca 750 begravningsplatser för fältinventering. I urvalet strävades efter ett brett urval för att få med olika typer av begravningsplatser i olika typer av landskap, spridda inom stiftet.

Ett brev skickades ut till varje utvald församling med en kort presentation av projektet och med information om hur kontakt skulle tas. Brevet adresserades i regel till den person som svarat på den föregående enkäten, vilket medförde en ganska spridd skara personer, alltifrån kyrkoherden till kanslisten till kyrkovaktmästaren osv. Efter telefon- eller mailkontakt bokades tider in för möte och inventering. Större delen av fältinventeringen genomfördes under augusti till november månad 2012 med vissa kompletteringar under 2013. Oftast deltog minst en kyrkvaktmästare tillsammans med arbetsledare eller annan person från församlingen. För att få ett likartat och jämförbart inventeringsunderlag upprättades ett formulär med tolv frågor som fokuserade på bland annat buxbomens omfattning, historia, förändringar, skötsel, problem samt åtgärder.

Buxbomens utbredning och historia

Buxbom förekommer på begravningsplatser inom hela Lunds stift. Utbredningen och omfattningen är större i södra och sydvästra Skåne, samt delar av Blekinge, där stora delar av begravningsplatsen har buxbomshäckar. I skogsbygden och i norra delarna av stiftet är buxbom oftast inte ett så tydligt karaktärsdrag, utan förekommer inom mindre delar av kvarter eller på spridda gravplatser.

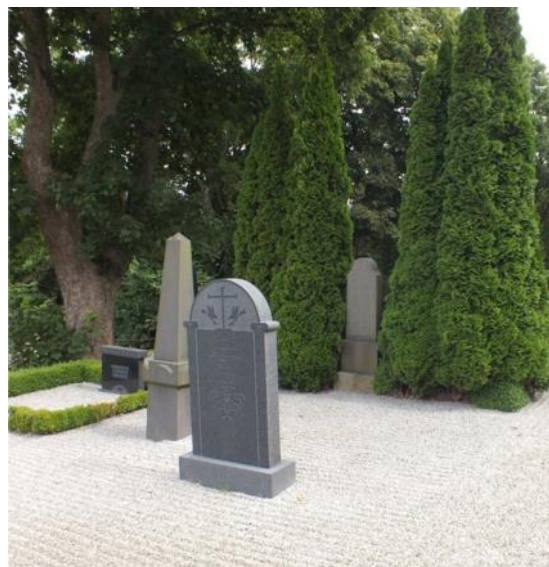
På landsbygden och i mindre orter finns oftast begravningsplatser med flera utvidgningar. På många av dem är den äldsta begravningsplatsen närmst kyrkan. En bit bort ligger en senare utvidgad del från sent 1800- eller tidigt 1900-tal och en som anlagts under senare delen av 1900-talet. Den äldsta begravningsplatsens vegetation består till största delen av gräs och enstaka planteringar vid gravvårdar. Den del som är från sent 1800- eller tidigt 1900-tal består oftast av regelbundet anlagda buxbomskvarter där större delen av markbeläggningen består av singel. De som är anlagda på 1920-talet och framåt karakteriseras av höga rygghäckar, oftast av avenbok. I delar från senare hälften av 1900-talet finns urngravplats, minneslund eller askgravplats som till största delen är täckt av gräsmatta. Klippta häckar förekommer men då är det främst rygghäckar av tuja eller idegran.

Förändring av buxbom

Buxbom eller annan typ av begränsningshäck hör nära ihop med singel eller grus, i likhet med andra typer av omgärdningar såsom stenramar och järnstaket. På de ställen där buxbomen har tagits bort har även singeln tagits bort och ersatts med gräs. På väldigt få begravningsplatser har buxbomen bevarats men inte singeln. Små gräsklädda ytor innanför häckar är svåra att sköta med gräsklippare. Omgärdningar i sten är i högre skala bevarade, fastän gravplatserna såtts igen med gräs. Stora ytor med gräsmatta och enstaka gravplatser med stenramar är en vanlig syn på begravningsplatserna. Då stenramarna har hamnat i nivå med gräsmattan har skötseln med gräsklippare förenklats.

På samma sätt som omfattningen av buxbombsbeståndet varierar mellan olika begravningsplatser, finns en stor variation i graden av förändring. På en mindre andel av begravningsplatserna verkar det inte skett någon betydande förändring av buxbomens omfattning under senare delen av 1900-talet. Man bevarar och vårdar befintliga buxbomshäckar i hög utsträckning. Oftast är det de kyrkogårdar som domineras av och har en tydlig struktur av buxbomshäckar.

*Motstående sida. Buxbomen är på en del kyrkogårdar i ständig förändring. På en del ställen tas den bort då det delar av kyrkogården ska göras om till, som ovan t.v. där en del gjorts om till minneslund. I Hörby (ovan t.h.) har en del buxbom tagits bort för att möjliggöra skötsel och synliggöra järnstaket. I Jämjö (mellerst t.v.) har buxbomen tagits bort då den drabbats av *Cylindrocladium buxicola*. I Ekeby (mellerst t.h.) tas buxbomen och singeln närmast kyrkan succesivt bort och ersätts med gräs. I Östra Torp (nederst t.v.) har gravvårdar, buxbom och annan plantering tagits bort på flera gravplatser vilket bitvis ger ett tomt intryck. I Högsröd (nederst t.h.) har buxbom tagits bort så att vissa gravvårdar står utan begränsningshäckar.*

En hel del större förändringar verkar ha genomförts under andra hälften av 1900-talet. Då togs inte bara buxbomshäckar bort, utan i hög grad även grusade ytor och gångar, stenramar, järnstaket, murgrönekullar och rabatter. Syftet var att rationalisera skötseln, samtidigt som sammanhängande, enhetliga ytor eftersträvades. Inte sällan gjordes dessa förändringar inom begravningsplatsens äldsta del, närmast kyrkan. I de fall man i senare tid tagit bort större områden med buxbomshäckar är det ofta vid en omgestaltning av en del av begravningsplatsen till exempel i samband med anläggning av urnlund, askgravplats eller liknande.

I samband med att gravrätten upphör är det förhållandevis vanligt att buxbomshäckar och grusade ytor tas bort, ofta med ekonomiska motiv. Detta görs i vissa fall även på gravrättsinnehavarens initiativ. Ifall gravplatser har infattningshäckar tas de i regel bort först, därefter är det avgränsningshäckarnas tur. Generellt sett kan sägas att buxbom i dåligt skick nästan alltid löper hög risk att tas bort. Men att buxbomshäckar är i dålig kondition är delvis en följd av tuffa växtförhållanden utan vare sig gödning eller vattning.

Enligt Kulturminneslagen ska tillstånd sökas för åtgärder som riskerar att förändra eller förvanska kulturvärdet. Detta sker emellertid mycket sällan. Från förvaltningens håll ter sig antagligen den enskilda åtgärden som ganska blygsam och därmed ej tillståndspliktig. Men när åtgärden upprepas gång på gång under en längre tidsperiod har till slut den kumulativa borttagningen lett till väsentliga förändringar av begravningsplatsen. Risken är överhängande att åtgärderna har påverkat det kulturhistoriska värdet negativt.

Många uppger att man numera låter buxbomshäckar stå kvar och att de grusade ytorna bevaras när gravplatser återlämnas. En stor del av buxbomen bevaras som en ”plantbank” för att vid behov flyttas till luckor på annan plats inom kyrkogården. Vad som inte sällan glöms bort är den stora variationen av sorter. Att flytta infattningshäckens ofta småbladiga och täta buxbom till en avgränsningshäck med kraftigare buxbom – eller tvärtom – blir inte ett bra resultat. Det är viktigt att se till buxbomens egenskaper och sätta rätt buxbom på rätt plats.

Buxbom flyttas, buxbom tas bort och nya plantor köps inte längre in på grund av risk för sjukdomsspridning. Inte heller förökas buxbom av eget material i någon större utsträckning. Sammantaget minskar således beståndet av buxbom sakta men säkert. Det fåtal som uppger att de har viss sticklingsförökning gör det i mycket begränsad skala. Brist på tid och/eller kunskap uppges som orsak till att man inte sticklingsförökar. Detta problem finns även i ett större perspektiv bland landets plantskolor, där man i hög utsträckning övergivit den egna förökningen till förmån för inköp från ett fåtal grossister. Detta leder på lång sikt till ett mycket enahanda plantmaterial med en ökad risk för sjukdomsspridning, samtidigt som kunskapen utarmas. Utbrottet och spridningen av *Cylindrocladium buxicola* är ett tydligt exempel på vad vi i framtiden kan vänta oss.

Vårdplaner

Av de 50 inventerade begravningsplatserna har drygt 20 någon form av dokumentation, vård- eller skötselplan. Nio av dem är äldre än tio år och har inte uppdaterats. Vid ytterligare två pågår arbetet under 2013 att ta fram en vård- och underhållsplan. De som är utförda före 2000-talet är till största delen gravvårdsdokumentationer där växligheten utgör en väldigt liten del av arbetet. I Skåne län har Regionmuseet Kristianstad utfört det stora flertalet planer och i Blekinge har Länsstyrelsen utfört samtliga. I två fall har privata konsulter utfört arbetet och på tre begravningsplatser har förvaltningarna själva upprättat skötselplaner.

Skötsel av buxbom

Vad gäller skötseln av buxbomen uppger drygt 30 av 50 svaranden att buxbomen klipps vartannat år, eller ännu mer sällan. Några personer uppger att det är under de senaste tio åren som man övergett den årliga klippningen. Traditionellt sett har klippningen utförts varje år vilket bekräftas på flera ställen. Flera vittnar om att det är på grund av sparbetning som buxbomen klipps vartannat år. Där buxbomen smittats av *Cylindrocladium buxicola* har klippning avvaktats eftersom forskningsresultat visat att spridningen ökar då växterna utsätts för smittorisk och stress.

Klippningssäsongen varierar och är avhängig av dels hur mycket buxbom det finns och dels personalstyrkan. Av de som uppgett beskärningsperiod har drygt tiotalet svarat att beskärningen utförs på våren eller tidig sommar. Nästan lika många har uppgett sensommaren och hösten som period. Några har svarat att den utförs på sommaren vilket utan närmare specifikation kan betyda både i början och i slutet av sommaren. På en begravningsplats utförs beskärningen på vintern. En del vittnar om att beskärningen utförs i mån om tid vilket innebär att det kan ske närhelst på året. Många vaktmästare uppger att det funnits en tradition med vårklippning och att det skulle vara klart senast till midsommar.

Det finns således två skolor där den ena följer traditionen och den andra den nya JAS-beskärningen. Forskning och praktiska försök har visat att så gott som alla vedartade träd och buskar mår bättre av att beskäras på sensommaren och hösten. Då är det fortfarande full fart på tillväxten och såren efter beskärningen läker snabbt. De sargade och nyklippta bladen hinner också döljas genom att det kommer nya skott. Å andra sidan är det hög luftfuktighet vilket eventuellt förekommande svampsporor förökas och trivs i. JAS står för månaderna juli, augusti och september. En viktig anledning till att det mesta av den yrkesmässiga beskärningen tidigare skedde på vintern och vårvintern var att vaktmästarna hade gott om tid för beskärning då ingenting växte. Men då upptäcktes gjorts att det inte är optimalt för växterna med beskärning under tidig vår har man under de senaste tjugo åren övergått till så kallad JAS-beskärning.

Något som framkommit i inventeringen är att tillgången på personal är en viktig faktor till när på året som klippningen kan utföras. Antalet säsongsanställda spelar in och i en del förvaltningar även säkerhetsaspekten. Då det sker många olyckor i samband med klippning finns det arbetsmiljöskäl till varför det bör vara mer än en person på plats. Där det är ont om personal är det svårt att planera in beskärningen. Därför går det inte alltid att ta hänsyn till traditioner eller optimala beskärningstider. Mindre förvaltningar har inte resurser för beskärningen varför utomstående företag anlitas för den uppgiften.

Beskärningen av buxbomen utförs helt och hållet med bensin- eller eldriven häcksax. Begränsningshäckarnas form och storlek är skiftande, både mellan begravningsplatserna och inom en och samma begravningsgravplats. Det beror på att buxbomen har olika förutsättningar beroende på jordmån, solljus och sort. På de flesta ställen hålls buxbomen ganska låg, omkring 15-20 cm men på flera ställen är den betydligt högre. De flesta klipper med räta vinklar medan andra försöker hålla en bredare bas och smalare topp. Den förra tekniken är enklare medan den andra är mer traditionell. Genom att hålla basen något bredare blir även nedre delen av häcken solbelyst och kan växa jämnt. En del har en gammal mall att klippa efter medan andra klipper med hjälp av snöre.

På mer än hälften av begravningsplatserna ges inte någon gödning alls till buxbomen. Det finns meningsskiljaktigheter huruvida gödning är bra eller inte. En åsikt som framförs är att gödning också ger näring åt eventuellt ogräs vilket blir mer arbetskrävande i längden. På de flesta ställen är man dock medveten om att buxbomens välmående och skick till stor del beror på näringsinnehåll och jordmån. På nästan alla begravningsplatser skiftar buxbomens välmående vilket är normalt då förutsättningarna inte är desamma på hela begravningsplatsen. Många är medvetna om dessa faktorer men man utför varken analyser, jordförbättring eller ger gödning i syfte att förbättra förutsättningarna.

Andra faktorer som påverkar buxbomens välbefinnande är den intilliggande marknivån och viken typ av beläggning som finns intill. Nivåskillnader intill buxbomen gör att rötterna ligger ytligt och skadas vid ogrärensning och krattning av grusade ytor. Gräsytor nära inpå buxbomshäckar brukar innebära att buxbomen riskerar att kvävas och utsättas för mekaniska skador vid ständig gräsklippning. Andra häckväxter eller växter som buxbomen skuggas av eller inte trivs tillsammans med kan också ha en negativ påverkan.

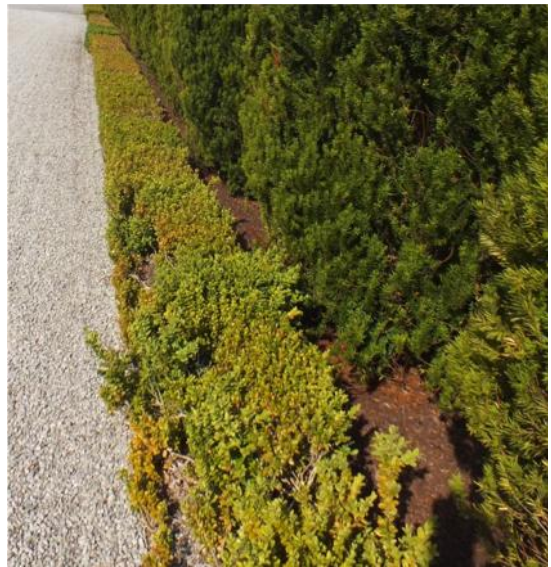
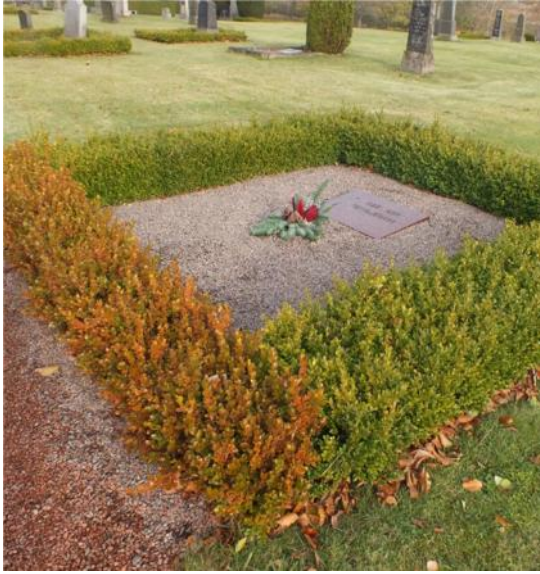
Motstående sida: Buxbomens skick beror på ett flertal olika faktorer, om den är flyttad, var den står och hur den sköts. Flyttad buxbom kan repa sig efter ett tag men innan dess kan den se risig ut. Hörnbäckar är särskilt utsatta för mekanisk åverkan. Buxbom som växer för nära gräsmattan riskerar att kvävas av gräset. Låga häckar är svåra att hålla friska och gröna då de beskärs väldigt hårt. Häckar med synlig ved kan bero på för hård beskärning eller sjukdom.

På drygt femton platser ges häckarna någon form av näring eller gödning. Alla gör dock inte det årligen utan vid behov eller med flera års mellanrum. Några har precis börjat med gödning då de förstått att buxbomens motståndskraftighet ökar om den är frisk och frodig. En teori som framförts är att om häcken växer trängs ogräset undan. Där man har en mer positiv inställning till gödningens goda inverkan har det gjorts analyser av jordmånens näringsinnehåll. Näringsinnehållet har på alla dessa platser visat sig vara väldigt lågt. Förvaltningarna har utifrån analyserna satt in gödning med för platserna lämpliga näringsämnen. Av den gödning som ges på de skånska och blekingska begravningsplatserna är någon form av NPK vanligast, exempelvis Blåkorn. Detta innehåller kväve (N), fosfor (P) och kalium (K). Andra medel som ges är hönsgödsel, Algomin, Biobact, Rika S, Biogrön, kalk och kväve. Gödningen kan ges i flytande form eller som granulat eller pellets. Flytande är mer arbetsamt men granulat och pellets riskerar att bränna bladen.

Då buxbomshäckarna oftast är planterade intill gångar och gravplatser som är täckta med grus eller singel växer den i en ganska näringsfattig miljö. På alla begravningsplatser tas klipplet bort omedelbart vilket gör att häckarna inte tillförs någon näring naturligt genom klipprester som så småningom blir humus och näring. På nästan alla begravningsplatser används lövsug för att samla ihop klipplet. Räfsa används av tradition på några ställen, däribland Lunds norra kyrkogård som är väldigt stor. Av de inventerade begravningsplatserna verkar de häckar som är större, ca 40 x 40 cm, må bättre än de som är lägre, omkring 15 cm. De är friskare och det kan ha att göra med att häckklipp och rester efter annan växlighet som med tiden blir näring får plats inne i häckarna.

Vid ersättning av utgående buxbom finns det bland förvaltningarna flera olika sätt att gå tillväga. En del köper in plantor och på så sätt har de också fått in smittade exemplar med *Cylindrocladium buxicola*, andra sätter egna sticklingar. Att köpa plantor görs dock inte längre då man insett att det är på det sättet som svampsjukdomen sprids. Många uppger att de sätter egna sticklingar vid behov och att det finns moderplantor som de tar sticklingar av. Att just buxbomen blivit så populär på begravningsplatserna beror troligtvis på det faktum att buxbomen är tacksam att föröka på detta sätt. Trots det sätts inte sticklingar i någon större skala. Bara på två ställen har det under 2012 påbörjats försök med en mer storskalig produktion i särskilt avsedda platser eller lokaler.

Motstående sida, överst; buxbomens förutsättningar är inte desamma på hela kyrkogården, på vissa platser kan den verka vara i sämre skick och bli orangefärgad på hösten eller ha blad med vita kanter. Mitten; buxbom som växer på väldigt skuggiga platser brukar inte trivas, och inte heller intill kraftigt växande häckar som tar all näring. Nederst; ständigt krattande och nivåskillnader gör att rötterna skadas varmed häckens skick påverkas. Nederst t.h. ses buxbomsklot som däremot trivs väldigt bra, de har inte beskurits så mycket och nästan växt samman till en häck.

Ett tredje alternativ till ersättning är att buxbom flyttas från ett ställe till ett annat. Det kan innebära att häckar på platser med återlämnade gravrätter eller platser som ska göras om till minneslundar eller asgravlundar flyttas till ställen där häckar fattas eller är skadade. Ingreppet är vanskligt och bidrar både till att buxbomssorter blandas och att buxbomskvarteren både blir färre och mindre.

Angrepp av *Cylindrocladium buxicola* och åtgärder

Under framförallt år 2011 drabbades många begravningsplatser av *Cylindrocladium buxicola*. I den fuktiga och förhållandevis varma vintern som varit året innan tros ha varit särskilt gynnsamt för svampsjukdomen. Av de femtio inventerade begravningsplatserna fanns det angrepp eller misstankar om angrepp av *Cylindrocladium buxicola* på omkring hälften. På ytterligare tio fanns allmänna iakttagelser om att buxbomen inte verkade må bra på vissa ställen, att den inte hade friskt gröna blad och såg allmänt risig ut. På resterande femton fanns det vid inventeringstillfällena inga misstankar om svampsjukdomar av något slag.

Tio förvaltningar hade skickat prover på analys till Gartnerirådgivningen Hortiadvise Scandinavia i Århus eller Botaniska analysgruppen i Göteborg. I resterande förvaltningar hade personalen själv gjort analyser genom provodlingar i plastpåsar eller genom att studera symptomen. En del hade kontakt med experter vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp eller Hushållningssällskapet. Andra har haft kontakter med kyrkogårdsförvaltningarna i Lund och Södra Sandby som med delat med sig av erfarenheter med spridning av *Cylindrocladium buxicola*.

Genom labbanalyser har förvaltningarna fått det bekräftat huruvida det var *Cylindrocladium buxicola* eller någon annan svamp. På flera ställen har det även bekräftats andra svampsjukdomar som inte är lika allvarliga, såsom till exempel *Volutella buxi* och *Fusarium oxysporum*. Många berättar om att de plantor som drabbats av *Cylindrocladium buxicola* har dött helt och hållet på bara några veckor, vilket skiljer sig från andra svampsjukdomar där plantorna kan repa sig efter beskärning.

De begravningsplatser som har eller tros ha drabbats av *Cylindrocladium buxicola* har i många fall troligtvis fått det genom att nya buxbomsplantor köpts in. Det är både förvaltningarna själva och privata gravrättsinnehavare som satt nya smittade plantor. En del plantor ska ha importerats från Holland där plantorna besprutas i syfte att förebygga sjukdomar hos plantorna. Smittan hålls på så sätt i schack men när bekämpningsmedlen slutar verka framträder symptomen. I Lilla Beddinge sattes omkring 120 löpmeter buxbom med nya plantor som visade sig ha *Cylindrocladium buxicola*. Plantorna var tänkta att komplettera de begränsningshäckar där det sedan lång varit luckor. Lilla Beddinge utgör en av de mest enhetliga kyrkogårdsmiljöerna i församlingen med hela buxbomskvarter varför man ville komplettera på just den kyrkogården. Samtliga nya plantor fick tas bort varför kyrkogårdens utseende inte förändrats.

De flesta som varit säkra på att de drabbats av den allvarliga *Cylindrocladium buxicola* har grävt bort och några har bränt bort skadade plantor. De mest radikala åtgärderna har skett i Malmö som var de första som drabbades i Sverige. På de begravningsplatser som förvaltas i Malmö finns åtskilliga kilometer buxbom varför man tidigt försökte hindra spridningen. Där vidtogs stor försiktighet med de svampskadade partierna som grävdes upp tillsammans med jorden. Engångskläder användes och redskap och skor tvättades med t-sprit. I Hörby däremot började man med att bränna bort drabbade och intilliggande partier med gasolbrännare under sommaren 2011. Den följande våren började de brända plantorna att bryta nya skott varmed de brända skotten klipptes bort.

I de förvaltningar där man trott att man inte drabbats så hårt eller att det inte var *Cylindrocladium buxicola* klipptes häckarna ner. Oftast har åtgärderna kombinerats, som bortgrävning av plantor och bränning av marken eller bortgrävning på en del och bränning på en annan. De flesta har avvaktat med ytterligare åtgärder, dels för att studera resultaten av de brända delarna och dels för att invänta forskningsresultat och centrala riktlinjer.

För att arbeta förebyggande med spridningen av *Cylindrocladium buxicola* har man på många begravningsplatser satt upp information om svampsjukdomen. Enligt texterna råder förbud att ta med plantor och kvistar av buxbom. Svampsjukdomen benämns oftast som buxbomsot eller buxbomssjuka. Skyltarna har i en del fall varit av mer tillfällig karaktär och håller därmed inte så länge i väder och vind. Där det finns stora och bra skyltskåp blir budskapet tydligt då det visar att svampsjukdomen tas på allvar. Vissa kyrkogårdar har problem med att de har flera ingångar varför det inte finns lämpliga affischeringsmöjligheter överallt. På något ställe hade skyltarna tagits bort då man fått signaler om att faran var över.

Där det utfördes någon form av återplantering användes antingen eget buxbomsmaterial eller sattes nya plantor av annat häckmaterial. Förutom bortgrävning sattes även sticklingar från egna friska buxbomsplantor i Hörby. I Ysane flyttades buxbom från andra delar av begravningsplatserna. I Båstad planterades idegran och i Stora Hammar där alla begränsningshäckar av buxbom togs bort sattes tuja (*Thuja occidentalis 'Fastigiata'*), buxbomsberberis (*Berberis buxifolia 'Nana'*) samt två sorters benved, silverbenved (*Euonymus fortunei 'Emerald Gaiety'*) och japansk benved, (*Euonymus japonicus 'Green Spider'*). I Väsby sattes *Cotoneaster*, *Taxus baccata* och grön Berberis. I Oxie funderar man på att sätta *Taxus x media 'Farmen'* som har samma gröna kulör som buxbomen och går att hålla väldigt låg. På en gravplats hade gravrättsinnehavare satt egen häck av en någon slags barrväxt. I Munkarp där buxbomsklot vid två gravplatser drabbats sattes nya klot av *Ilex* på den ena platsen. I Stora Hammar begränsades planteringen genom att stenramar lades kring alla kvarter. Det är bara i Jämjö och i Lösen där man varit drastiska och förändrat strukturen genom ersättning med gräs i drabbade buxbomskvarter.

Buxbomens kulturhistoriska värde

Den kulturhistoriska värderingen som redogörs i följande stycken baseras på en inom kulturmiljövården vedertagen metod som utarbetats av Riksantikvarieämbetet. Den finns sammanfattad i Axel Unnerbäcks bok *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse* vars senaste upplaga publicerades år 2012. Modellen är en analys- och urvalsmetod för byggnaders och bebyggelsemiljöers kulturhistoriska värden och går även att applicera på det gröna kulturarvet. En metodutveckling för analys av parker och trädgårdar har Stockholms Stadsmuseum genom Klara Johansson utarbetat. Den är sammanfattad i rapporten *Kulturhistorisk bedömning av parker och grönområden – en metodutveckling*, byggnadshistorisk rapport 2011:4. I den har vissa begrepp som byggnadshistoria bytts mot markhistoria och arkitektur bytts mot parkarkitektur. För att anpassa termerna till kyrkogårdar kan man i stället använda orden kyrkogårdshistorik och kyrkogårdsarkitektur.

De kulturhistoriska värdena är uppdelade i grundmotiv som utgörs av dokumentvärden, upplevelsevärden och förstärkande värden. Dokumentvärdena består av historiska egenskaper som baseras på historisk kunskap och är därför objektiva men ändå föränderliga beroende av bedömarens kunskap och att kunskapsunderlaget förändras. Upplevelsevärdena eller de estetiska, upplevelsemässiga och socialt engagerade egenskaperna innefattar en bedömning av de historiska kunskaperna men är mer subjektiva. Till grundmotiven kan förstärkande värden såsom autenticitet och pedagogiska värden räknas.

Dokumentvärden

Kyrkogårdshistoriskt värde

Då buxbom och andra häckarter anses ha använts som begränsningshäck på begravningsplatser sedan man började strukturera upp dessa under senare delen av 1800-talet har buxbomen ett kyrkogårdshistoriskt värde. I högreståndsmiljöer har buxbom funnits sedan åtminstone 1500-talet. Som inventeringen visar är det svårt att kartlägga hur länge den funnits på de enskilda begravningsplatserna då källmaterialen är knapphändiga och i många fall svåra att få fram. De äldsta fotografierna är ofta odaterade, svartvita, suddiga och tagna på långt avstånd varför de inte alltid är möjliga att tolka. Bildernas fokus är ofta kyrkan och endast i få fall kan detaljer av gravanordningarna studeras.

Motstående sida, överst; buxbom som bränts ner och delvis vuxit upp igen på Hörby kyrkogård (t.v.) och plantering av japansk järnek på Gammalstorps kyrkogård (t.h.). Jämför med buxbomen som ses till höger i bild.

*Mittens; plantering av grön berberis (t.v.) och *Taxus baccata* (t.h.) på Väsby kyrkogård.*

*Nederst; i Väsby har även *cotoneaster* (t.v.) planterats och i Stora Hammar har *tuja*, *buxbomsberberis*, *japansk benved* och *silverbenved* (bilden t.h.) planterats.*

Gryts kyrkogård i nordöstra Skåne har enstaka begravningshäckar av buxbom. Häckarna utgör nästan den enda grönskan på den här delen av kyrkogården.

De äldsta beläggen att kyrkogårdarna strukturerats med häckar och gångar är från 1860-talet då liguster nämns i källorna. Att det även planterats buxbom på samma begravningsplatser kan inte uteslutas och inte heller att buxbom eller andra häckväxter funnits. I planer från tidigt 1900-tal finns buxbomen med i växtlistorna vilket kan betyda att den funnits redan tidigare. Den blir i vilket fall vanligare under 1900-talet vilket bekräftas av källorna. På flera ställen finns belegg för att liguster byts ut mot buxbom vilket kan ha att göra med att man önskar lägre eller mer lättskötta häckar. Under hela första halvan av 1900-talet görs omfattande utvidgningar av begravningsplatser med enhetliga och regelbundna kvarter med buxbom. Samtidigt kommer rygghäckar av annat material, företrädesvis bok, avenbok och tuja. Under 1900-talets senare hälft och fram till idag har buxbomen alltmer tagits bort, vilket medfört att både gravplatsernas buxbom och annan plantering, grusade ytor och gångar har ersatts med gräsmattor.

Kyrkogårdsarkitektoniskt värde

Buxbomen utgör ett karakteristiskt inslag på begravningsplatser i Skåne och Blekinge. Den utgör både en mycket stor del av det gröna kulturarvet på begravningsplatserna och en betydelsefull del i kyrkogårdens arkitektoniska gestaltning varför den har ett stort kyrkogårdsarkitektoniskt värde. På många platser finns det sammanlagt tusentals löpmeter buxbomshäckar vilket gör att buxbomen är

det dominerande växtmaterialet. Buxbomen speglar både 1800-talet då medeltida kyrkogårdar reglerades genom anläggande av kvarter och gångar och det tidiga 1900-talet då den klassicerande kyrkogården med symmetriska och arkitektoniskt uppbyggda gravkvarter kom. I början av 1900-talet blev den övergripande strukturen, som i många fall bestod av rygghäckar och begränsningshäckar av buxbom, viktigare än de enskilda gravplatserna.

Buxbom har även ett kyrkogårdsarkitektoniskt värde genom att det finns så många arter och sorter men också genom dess oändliga användningsområde. Förutom att buxbom används som begränsningshäck kan den också användas som infattningshäck, buxbomskar, klot eller med andra geometriska former, avskiljande eller friväxande häckar samt som träd. Infattningarna och karen hyser traditionella växter såsom rosor. De olika arterna varierar vad gäller bladens form, tjocklek, storlek och färg. Begränsningshäckarnas och klotens buxbom är oftast en ganska friskt grön art med rundade blad (*Buxus sempervirens Suffruticosa*) medan infattningshäckarna och karen består av en art med gulgröna, små och långa lansettformade, gulgröna blad. Högre häckar är många gånger av mer storbladiga med mörkgröna, tjocka och läderartade blad.

Buxbom utgör dessutom en av flera komponenter som hör ihop med varandra, som grusade ytor, rygghäckar av annat häckmaterial, kullar av murgröna, rabattplanteringar, träd, järnstaket och stenramar. När buxbomshäckar tas bort tenderar ofta även grusade ytor, planteringar och andra strukturer med stenramar och järnstaket.

Samhällshistoriskt värde

Enligt kartläggningen av buxbomens historik i Sverige har den funnits i högreståndsmiljöer sedan 1500-talet och sedan senare delen av 1800-talet har klippta häckar förekommit på begravningsplatser. Då buxbomen speglar en tidsanda med där struktur och enhetlighet var viktigt har den ett samhällshistoriskt värde. De planer som länsträdgårdsmästarna Bengt Kjellsson och Carl Lenné ritade visar att man haft högt ställda krav på kyrkogårdens utseende och skötsel. Arbetskraften var vid den tiden billig och trädgårdskunnandet högt. Tendensen under andra halvan av 1900-talet har varit den motsatta, att buxbom tas bort i förmån för lätt-skötta grasmattor. De utvidgningar som görs under den perioden har enbart rumsbildande häckar eller rygghäckar, vilka inte brukar vara av buxbom.

Biologiskt värde

På många begravningsplatser finns flera sorters buxbom, en mångfald som har ett biologiskt värde. Vissa sorter har förmodligen en lång historisk kontinuitet med ursprung från de trädgårdar eller plantskolor där man en gång hämtade sticklingar eller plantor. Att värna om mångfalden handlar också om att värna traditionen att kultivera olika sorters buxbom för olika syften.

I Anderslöv är hela kyrkogården utom minneslunden uppbyggd av kvarter med buxbom och grusade ytor.

Då begravningsplatserna utgör grönområden och fristäder för växter och djur hör de till det biologiska kulturarvet, det vill säga ett djur- och växtliv som anpassats till mänskliga aktiviteter. De har lockat till sig vilda arter och är en spridningsskälla för växter och djur. Begravningsplatsernas betydelse för det vilda livet har ökat med tiden till att bli nästan oundgängliga allt eftersom människan har förändrat landskapet. De naturliga livsmiljöer som förr fanns i form av gamla träd, ängsmarker och åkerholmar är idag till stora delar borta. Kyrkogårdens egenskap som en plats med lång kontinuitet är betydelsefull för den biologiska mångfalden. En miljövänlig skötsel är således a och o för livet på kyrkogården.

Upplevelsevärden

Arkitektoniskt och konstnärligt värde

Genom att buxbomen till största delen utgörs av häckar bidrar den till att skapa överskådlighet och rumslighet varför den har ett arkitektoniskt värde. Med häckar skapas strukturer som är tydliga året om genom den ständiga grönskan. Det gäller särskilt på platser där det inte finns andra häckar som markerar struktur eller särskilt rik växtlighet för övrigt. Där buxbomen används på en mängd olika sätt är även dess konstnärliga värde högt. Platser där det finns många gravplatser med två eller flera klot och andra former utgör ett stort konstnärligt värde. Även den uppfinningsrikedom som finns på vissa begravningsplatser vad gäller infattningshäckarna visar på vad som är möjligt att göra med hjälp av några sticklingar.

Miljöskapande värde

Trots att det finns så mycket buxbom i Skåne och Blekinge kan den te sig på väldigt olika sätt beroende på jordmån, skötsel, klippningsteknik, årstid, storlek, sort, etc. På begravningsplatser med mycket buxbom kan den ha ett avgörande miljöskapande värde. Det gäller i synnerhet där det inte finns så rik eller varierad växtlighet för övrigt. Buxbomen hör ihop med gravvårdar, andra gravanordningar, grusade ytor, planteringar och annan växtlighet. Dessa komponenter utgör tillsammans en värdefull enhet och varje del som tas bort utarmar helheten. Där såväl väl arbetade detaljer på gravvårdarna som buxbomshäckarnas bladverk bidrar till skönhet och ger möjlighet till kontemplation. Då buxbomen står för en stor del av grönskan skapas förutsättningar för djur och insekter. För besökare till kyrkogårdar kan en plats som sjuder av fågelsång, lummig grönska, surrande insekter och vackra blommor ha en läkande inverkan. Att mötas av liv i sorgearbetet kan ge ro och skänka tröst.

Symboliskt värde

Då buxbom utgör sinnebilderna för en skånsk eller sydsvensk kyrkogård är det symboliska värdet starkt. Buxbomen har haft en exklusiv ställning i trädgårds-sammanhang. Dess anseende om att vara den ultimata häcken vilket har att göra med dess breda användningsområde, ständigt gröna färg och låga ståndortskrav att göra. Det är just det städsegröna som symboliserar evigt liv som troligtvis varit en avgörande faktor vid växtvalet från början. Då buxbom i flera fall ersatt eller kompletterat annat material har kvarvarande häckar av buxbom ett högt kulturhistoriskt värde då den kan betraktas som rester av äldre strukturer. Det fanns förr arter av liguster som var hårdiga och städsegröna varmed den städsegröna egenskapen torde ha spelat in i valet av växt. Även tuja är grön året om medan måbär skjuter nya skott tidigt på våren.

Förstärkande värden

Kvalitet

Buxbomen har traditionellt sett haft hög status, i synnerhet när den är välansad. Välklippta buxbomshäckar står för den ordning som man sedan senare delen av 1800-talet velat skapa på begravningsplatserna, varmed den har ett kvalitetsvärde. Dess förhållandevis låga ståndortskrav tyder dessutom på att det är arter och sorter som är hårdiga och tåliga. Därmed har buxbomen ett kvalitetsvärde även ur den aspekten. Enligt iakttagelser från inventeringen verkar kraftigare häckar må bättre varför de generellt sett torde vara mer motståndskraftiga mot svampangrepp.

Hannas kyrkogård i sydöstra Skåne.

Representativitet

Begravningsplatser med mycket buxbom är särskilt representativa för de södra och västra delarna av Skåne. Det är just buxbomen som häcksort och det faktum att det finns så mycket av den som gör att begravningsplatser med buxbom ses som goda representanter för främst Skåne. Då buxbomen trivs särskilt i de skånska växtzonerna har den blivit vanlig här. Det gör att den är exklusiv, sett ur ett nationellt perspektiv.

Sammanfattning av buxbomens kulturhistoriska värde

Buxbom utgör sinnebilden för en skånsk begravningsplats varför det symboliska värdet är starkt här. Den förekommer i mer eller mindre grad på nästan alla begravningsplatser i Skåne och Blekinge vilket samtidigt ger den en exklusiv prägel, sett ur ett nationellt perspektiv. Att buxbomen blivit så vanlig har att göra med dess breda användningsområde, ständigt gröna färg och låga ståndortskrav. Då buxbom och andra häckarter använts som begränsningshäck och utgjort struktur på begravningsplatser i över 150 år har den ett kyrkogårdshistoriskt värde. På många platser utgör buxbomen en omfattande del av den gröna gestaltningen varför den har ett stort kyrkogårdsarkitektoniskt och miljöskapande värde. Dess artrikedom och breda användning bidrar till både arkitektoniska värden och biologisk mångfald.

Buxbomen och dess alternativ

I inventeringen som gjorts har det framkommit att det finns ett fåtal traditionella häckväxter som använts på begravningsplatserna i Skåne och Blekinge. De vanligast förekommande, buxbom, liguster, måbär, tuja, idegran och hagtorn, beskrivs i egna kapitel. Andra häckarter som är traditionella men som inte förekommit eller på bara ett fåtal på begravningsplatser i Skåne och Blekinge beskrivs som alternativ i ett avslutande kapitel. De viktigaste egenskaperna eventuellt ersättningsmaterial bör ha är att den är vintergrön och möjlig att beskära lågt.

Buxbom (*Buxus Sempervirens*)

Buxbomens goda egenskaper är att den är tålig, vintergrön, långsamväxande och klarar återkommande beskärning. *Sempervirens* betyder *alltid grön*, vilket är ett stort värde i Sverige där de lövfällande buskarna står kala i ett halvår. Den är dessutom lätt att föröka genom sticklingar. Normalt klarar buxbom endast växtzon I-II, men förädlade sorter kan klara upp till växtzon IV. Buxbom trivs i kalkhaltig jord, gärna väl-dränerad lerjord med högt ph-värde. Den är tålig och lätt att forma till häckar eftersom den har fina grenar med små, tätt sittande blad. Av den kulturhistoriska studien står det dock klart att buxbom är en karaktärsväxt på kyrkogårdar i Skåne och Blekinge, men att variationen bland arter var större i början av 1900-talet. Det är väldigt tydligt på Lunds norra kyrkogård där många arter av buxbom är bevarade.

Buxus sempervirens förekommer i västra och södra Europa, nordvästra Afrika och sydvästra Asien. Buxbom kan bli upp till 10 meter hög, med en stam på 20 centimeter i diameter. Det är dock inte vanligt att den blir högre än 3 meter på våra breddgrader och ju längre norrut man kommer desto svårare är det att få den att växa sig hög. Bladen är motsatta, läderartade, 2-3 cm långa med ljus undersida, sidonerver är täta och bladkanterna är nervikta. De gröngula blommorna sitter tätt tillsammans i bladvecken med en central honblomma som omges av hanblommor. Kapseln är kort och bred med tre horn. Hela plantan är giftig, och de giftiga ämnena smakar bittert. Buxbom avsöndrar ämnen till jorden som kan få andra växter att vantrivas, främst surjordsväxter som rhododendron.

Buxbomen omnämns i den äldre kyrkogårdslitteraturen och finns med i växtlistor på planer från tidigt 1900-tal. Enligt Lind och Nohlgård (1920) var en låg häck av buxbom innanför stenramen på en liten gravplats lämplig då den kunde hållas låg. I Dahls bok omnämns *Buxus sempervirens* och sorten *Suffruticosa* som särskilt lämplig som häck. Enligt *Nordiskt illustreret havebrugsleksikon* från 1934 fanns det vid den tiden så många som omkring 30 arter av *Buxus*.

Två av dessa omnämns i lexikonet. *Buxus sempervirens* är den ena och av den ska det i sin tur ha funnits flera sorter. Det är en tät buske med 1-3 cm långa lansettformade till nästan runda blad med oansenliga gula blommor och kraftig doft.

Av denna art finns *Buxus s arboréscens* som är ett litet träd eller stor buske, *Buxus s péndula* som är hängande, *Buxus s pyramidáta* som är pyramidformad, *B s argénteo-variegáta* med vitbrokiga blad, *B s suffruticosa* är en dvärgform och vanligtvis använd som infattningshäck. En annan art är *B s microphylla* som också lämpar sig till infattningshäck. Buxbomen används enligt lexikonet oftast i städsegröna regelbundna anläggningar och klipps till både låga och manshöga häckar. Bland de då kända svampsjukdomarna nämns *Ascochyta* och *Phyllosticta*.

Då det funnits en mängd olika varianter av buxbom har användningen av den blivit mångfacetterad. Förutom att buxbom används som begränsningshäck kan den också användas som infattningshäck, buxbomskar, klot och ha andra fantasifulla former. Den kan vidare användas som rygghäck, avskiljande häck, friväxande häck och träd. Infattningshäckarna kan ha väldigt fantasifulla utseenden i olika geometriska former och är oftast lägre. Buxbomskaren markerar den avlidnes plats och har oftast en kvadratisk eller rektangulär form. I karet finns eller har funnits någon form av plantering, i regel rosor. Kloten står oftast två och två flankerande gravvården men kan det kan också finnas klot i varje hörn av gravplatsen eller flera på rad. Rygghäckarna delar av kvarteren och är högre än begränsningshäckarna. Avskiljande häckar ramar in minneslundar, servicestationer eller bänkplatser och är omkring en meter höga. På större begravningsplatser kan det finnas hörn eller avdelande buskage som är mer friväxande. Buxbomsbuskar som förväxt och blivit små träd genom uppstamning är väldigt ovanligt. Kronan kan ha karaktär av att vara friväxande men beskärs.

Buxbomens arter varierar vad gäller bladens form, tjocklek, storlek och färg. Begränsningshäckarnas och klotens buxbom är oftast en ganska friskt grön buxbom med lansettformade men breda blad. Infattningshäckarna och karen består av en art med gulgröna, små och långa lansettformade, gulgröna blad. Högre häckar så som rygghäckar och de avskiljande häckarna är många gånger av en mer storbladig sort med mörkgröna, tjocka och läderartade blad.

Buxbom kan förutom som begränsningshäck användas på en mängd olika sätt vilket bilderna från Lunds norra, Lunds östra och Glumslövs kyrkogård visar. På motstående sida, överst; storbladig buxbom som begränsningshäck och buxbom med små infattningshäckar framför vårdar på Lunds norra kyrkogård.

Mellerst; en infattning med omfattande planteringar innanför och buxbomskar som markerar den avlidnes gravplats, ofta planterad med rosor på Lunds östra kyrkogård.

Nederst; buxbomsklot som i detta fall ramar in hela gravplatsen och en ovanligt förekommande klippt form, ett kors på Lunds norra kyrkogård.

Överst; en rygghäck med storbladig buxbom på norra kyrkogården och en förväxt buske som blivit ett uppstammat träd på östra kyrkogården.

Ovan; en bred och frodig häck som avskärmar en sittplats i Glumslöv och en större grupp friväxande buxbom som fungerar som rumsavdelare vid hörnen av kvarteren på Lunds norra kyrkogård.

Liguster (*Ligustrum vulgare*)

Liguster tillhör syrenväxterna och infördes troligen till Sverige under medeltiden. Den förekommer som vildväxande i Bohuslän och Halland. Ligustern har varit mycket vanlig på kyrkogårdar i Skåne och Blekinge. Den tål inte alltför hård beskärning men är i övrigt tålig.

I nordiskt trädgårdslexikon från 1936 står det att ligusterns blad är ovala, ofta läderaktiga och städsegröna, som exempelvis *Ligustrum ovalifolium*. Den bredbladiga ligustern är en liten buske i familjen syrenväxter från Japan och har odlats som trädgårdsväxt i Sverige, framför att som häckväxt. Enligt lexikonet odlas den inte lika mycket längre som tidigare vilket beror på att en del sorter saknar frosthärdighet. Den vanligaste sorten som fanns ända upp till södra Norrland var *Ligustrum vulgare*. Den används vanligen som häckplanta eftersom den tål kraftig beskärning och var enkel att föröka genom sticklingar. Nästan städsegröna varianter är *L v sempervirens*, *L v buxifolium* och *L v atrovirens*. Flera andra brokbladiga sorter fanns också men de föll inte i tidens smak.

Ligusterns blad och grenverk liknar buxbomen men liguster faller bladen på vintern och växer snabbare. Ligustern har dock inte riktigt samma gröna nyans som buxbom.

Liguster har låga ståndortskrav på fuktighetshållande jordar i sol eller halvskugga, gärna kalkhaltig jord. Det finns olika sorter som tappar olika mycket blad på vintern, men ingen kan betraktas som städsegrön. De lövfällande varianterna har dock bättre härdighet än de vintergröna. Liguster har dessutom en mycket god beskärningsrespons.

Måbär (*Ribes alpinum*)

Måbär är en ungefär meterhög buske utan tornar och liknar vinbärsbusken. Grenarna är vanligen veka och utbredda. Bladen är små, grunt treflikiga och har kala, glansiga undersidor. Måbär blommar i maj-juni med blekgula blommor som sitter i korta upprätta klasar. Arten är tvåbyggare och har oftast skilda han- och honbuskar men det finns även buskar med både han- och honblommor. Blommorna är enkönade trots att de till synes har både ståndare och pistiller. Hanblomställningarna har uppåtriktade blomklasor med reducerade pistiller och har ofta 10–30 blommor medan honblomställningarna är mer anspråkslösa med 2–5 blommor och rudimentära ståndare. Bären är vackert klarröda precis som röda vinbär, men har lite klibbig saft och en fadd jolmig smak.

Måbärsbusken är ganska allmän i lundar och skogsbackar, i synnerhet i östra Götaland och Svealand, men förekommer från Skåne till mellersta Norrland. Man finner den ofta i sällskap med skogstry (*Lonicera xylosteum*). Den första fynduppgiften publicerades på 1600-talet. Måbär odlas även som prydnadsbuske för bladens vackra form, grenarnas hållning och bärens lysande färg. Då den tål beskär-

ning bra, används den också som häckväxt. Måbärsbusken har tidig bladsprickning på våren men faller å andra sidan sina blad tidigt på hösten. Den sätter skott på vintern vilket gör att den trots lövfällningen ser levande ut.

Måbär förekommer på en del kyrkogårdar, i buxbomsinventeringen finns måbär på Lunds norra kyrkogård och i Uppåkra. På den förra kyrkogården förekommer den som begräsningshäck på den senare utgör den konsekvent häck runt alla kvarter medan häckarna inne i kvarteren utgörs av buxbom. På ett odaterat foto, från omkring sekelskiftet 1900, från Uppåkra har kvarteren samma form som idag men har halvmeterhöga häckar som är klippta med koniskt form. De klippta häckarna skulle kunna vara måbär. Samma häck delar även av raderna inne i kvarteren, de utgörs idag dock av buxbom.

Måbärsbusken är härdig och tål beskärning. Enligt Wahlsteen och Lorentzon har måbär låga ståndortskrav från sand till lera och sol till skugga, gärna kalkhaltig jord. Har mycket god beskärningsrespons. Busken har inga stora anspråk utan växer i såväl torra, steniga och solgassiga slänter, som i skuggiga lundar och kalla platser. Men fuktig och sumpig mark tål den inte.

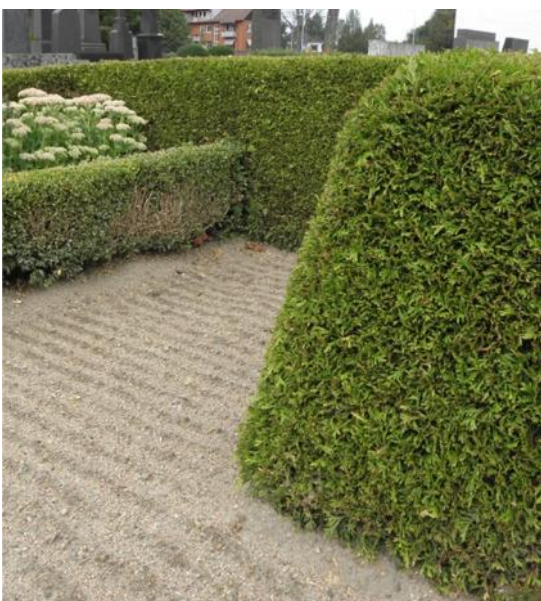
Tuja (Thuja)

Tuja är ett vintergrönt barrträd i familjen ädelcypresser (*Chamaecyparis*). Det finns fem arter av tuja, *Thuja occidentalis*, *Thuja plicata*, *Thuja standishii*, *Thuja koraiensis* och *Thuja sutchuenensis* varav de tre första är de vanligaste. De tre senare ingick tidigare och även fortfarande i en art som kallades *T orientalis*. Tujan är känd under namnet "livsträd". *T occidentalis* växer i Nordöstra Nordamerika och den förekommer i Sverige i en mängd odlade arter. Den kan stå i till synes naturlig vegetation och är den mest förekommande arten då den är härdig ända upp till Ångermanland. Jättetuja (*T plicata*) växer vild i Västra Nordamerika och förekommer i odlad form hos oss. Japansk tuja (*T standishii*) växer vild i Japan och odlas i Europa men är ganska sällsynt i Sverige.

Motstående sida; överst; liguster finns som begräsningshäckar på många kyrkogårdar, både på äldre anlagda delar som i Näsrum (t.v.) och på senare anlagda kyrkogårdar som på den nya urngravplatsen i Båstad (t.h.).

Mitten; måbär finns som begräsningshäck på två av de inventerade kyrkogårdarna, i Uppåkra och på Lunds norra kyrkogård (t.v.). Tuja förekommer både som begräsningshäck men främst som rygghäck. Här ses Veberöds kyrkogård (t.h.).

Nederst; På Osby kyrkogård (t.v.) finns rygg- och begräsningshäck av tuja och infattningshäck av buxbom. I Väsby (t.h.) har, liksom på flera andra skånska kyrkogårdar, den senare anlagda delen häckar av avenbok och idegran.

Tujan är ett träd med spåda grenar och breda fjällika barr med en liten krok i toppen. Kottarna är små och flaskformiga med kottefjäll av 6 till 8 läderartade fjäll. Innan kottarna är mogna är de blåaktiga. Stammen kan bli upp till 20 meter hög men blir oftast betydligt lägre. Den löper rak och lodrät från mark till topp. Kronan är oftast konisk och dess huvudgrenar sträcker sig vågrätt ut från stammen eller något hängande. Barken är först ljusgrön, sedan rödbrun och när den är ännu äldre spricker den upp i långa smala fåror mellan avfallande remsor. Barrskotten avger en bittert aromatisk doft om de krossas. Tujor förväxlas ibland med arter ur släktet ädelcypresser men kan skiljas genom kottarnas utseende och genom doften på de krossade barren.

I Sverige förekommer oftast *Thuja occidentalis* som kan bli 20 meter hög. Variationerna bland *T occidentalis* är stor både vad gäller storlek, form och färg. Det finns höga och slanka cylinderformade och låga och utbredda kägelformer, mörkgröna, friskgröna och gulgröna. Ett exempel på en sådan cylinderformad klassisk tuja är *T o 'Fastigiata'*. Idag finns det två storsäljare i handeln, 'Brabant' och 'Smaragd', som båda är snabbväxande. Jättetujan kan bli högre än 20 meter, men sällan på våra breddgrader. Den har en pyramidform och har långa barr vars friskgröna färg är oförändrad året om. Den japanska tujan har ett mer oregelbundet och bredare växtsätt och barren är guldgröna. Den påminner om hiba (*Thujopsis dolabrata*).

Carl von Linnés lärning Per Kalm ska ha importerat tujasorter till Sverige från sin Nordamerikaresa under mitten av 1700-talet. Enligt *Nordiskt illustreret havebrugsleksikon* från 1934 var det vanligt med 150 år gamla träd *Thuja occidentalis* i äldre parker. Då det fanns så många olika varianter av tuja ansågs de göra sig fint i stora grupper. Den tujan omnämns också på kyrkogårdar då den lämpar sig till beskärning. *T occidentalis* är också bra då den inte har så djupa rötter som lövträd och den har dessutom inte lika höga näringskrav som dessa. På danska kyrkogårdar är tujan vanlig som begränsningshäck men på de skånska förekommer den sparsamt.

Det finns ett fåtal källor som talar för att tuja ska ha använts på begravningsplatser. Enligt G. Lind och E. Nohlgård förekom dock tujahäckar som inhägnade gravplatserna i södra Sverige på 1920-talet. Då utvidgningen av den Östra kyrkogården i Kristianstad planerades på 1910-talet föreslogs tuja men idag finns den inte kvar vilket kan innebära att det inte kom till stånd. I inventeringen har låga begränsningshäckar förekommit i tillexempel Norra Rörum och Hörby. Idag är tujan etablerad främst som mellanhöga klippta rygghäckar och friväxande träd på gravplatser, ofta planterade två och två.

Tujan trivs på alla sorters jordar, även sandiga sådana. *T occidentalis* kan få lite tristare färg på hösten, till skillnad från *T plicata*, men om den står i halvskuggiga lägen behåller den färgen bättre.

Idegran (*Taxus baccata*)

Idegran är en vintergrön barrväxt som oftast blir en oregelbundet växt buske eller ett litet träd. Barren kan bli upp till tre centimeter långa och är mörkgröna, platta, skaftade och spetsiga. Ovansidan av barren är glänsande men undersidan matt. Till skillnad från andra svenska barrväxter har idegranen inte kottar, utan frön som omges av röda köttiga fröhyllen som liknar bär och kallas arillus. Idegranen är oftast tvåbyggare, det vill säga hanblommor och honblommor växer på skilda individer, men enstaka exemplar kan påträffas som är sambyggare. Hankottarnas pollen sprids med vinden tidigt på våren. Honkotten mognar 6-9 månader efter pollineringen. Hela trädet och dess frukter är giftiga, dock inte själva fruktköttet, utan endast fröna i frukten.

Idegranens utbredningsområde omfattar västra, centrala och södra Europa, nordvästra Afrika, Kaukasus, Mindre Asien och norra Iran. Den växer vild i främst södra Sverige men är sällsynt. Den trivs bäst i kusttrakter, men inte i utsatta lägen i utpräglad marina miljöer. Idegran växer långsamt men det kompenseras i viss mån av ett långt liv. Stammen på världens största kända idegran har en diameter på 4 meter, det krävs dock bortåt 2 000 år eller kanske mer för att uppnå denna storlek. Gamla träd har ofta ihålig stam varför åldersbestämning genom räkning av årsringar är osäkra. Det anses likväldigt att idegran är det träd som blir äldst i Europa. Svenska idegranars grovlek överstiger vanligen inte diametrar på 30 centimeter. Sveriges största idegran finns i Skåne och är mer än 100 år gammal, 35 meter hög och med ett stamomfång på 4,5 meter.

Idegran kallades förr barrlind i Bohuslän, ett arv från den tid Bohuslän tillhörde Norge, samt förkortat enbart id eller tax. En gammal tradition säger att det heliga trädet Yggdrasil i den nordiska mytologin egentligen inte var en ask som är den vanligaste föreställningen, utan en idegran.

Enligt *Nordiskt illustreret havebrugsleksikon* från 1934 finns det bland varianterna av idegran många av våra mest värdefulla städsegröna växterna. Det finns många varianter både vad gäller växtsätt och färger. Av de uppräta arterna finns den kända och värdefulla pelaridegranen *Taxus Baccata Fastigiata*. Även den uppräta *Taxus baccata Erecta* var populär men en bredare sort. Medan *Taxus baccata Repanders* är en låg nästan krypande form. Enligt lexikonet är det främst *T Fastigiata* och *T Erecta* som används på gravplatser. Som användbar häckväxt omkring gravplatser i södra Sverige nämns idegranen i G. Lind och E. Nohlgårds bok från 1920. I E. Dahls handbok från 1940-talet nämns dock inte idegran som lämpligt växtmaterial för häckar. Idegran som häckmaterial har inte heller setts på äldre planer och fotografier från begravningsplatser som är med i buxbomsstudien.

Idegranen trivs bäst i någorlunda god jord, i lä och dämpat ljus. Idegranen är lätt att forma, i första hand till högre häckar eller former. Det är bara *Taxus baccata* som går att formklippa. Den växer först sakta, men blir stor när den väl är

etablerad. Då den har lätt för att skjuta skott, även från död ved, tål den hård beskärning. Det bör göras tidig vår, medan vanlig klippning av häckar bör göras kring midsommar.

Hagtorn (*Crataegus*)

Det finns många arter av hagtorn som är ett tornigt träd eller buske med blad med stipler. De nordiska vildarterna är oskarpt avgränsade och förvildas eller hybridiserar gärna, speciellt i närheten av bebyggelse. I Skåne förekommer trubbhagtorn, *Crataegus monogyna*, och *C lagenaria*. Det finns åtskilliga arter i handel varav trubbtagtorn varit en av de vanliga arterna. Trubbhagtorn är mycket lik andra arter och det är ofta svårt att skilja arterna åt. Trubbhagtornen har väldigt flikiga blad medan spetshagtornens (*C rhipidophylla*) bladkanter är sågade nästan hela vägen till basen, och även stiplerna är sågade. Rundhagtorn (*C laevigata*) skiljs lätt genom rundflikiga blad och blommor med två stift.

Trubbhagtorn (*C monogyna*) är väldigt vanlig på de skånska kyrkogårdarna som omgärningshäck runt kyrkogården och planterades i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Trubbhagtorn kan bli ett tio meter högt träd. Amerikansk hagtorn (*C intricata*) planteras allt oftare och kan någon gång förvildas. Hagtornen har under senare år fått dåligt rykte då den på grund av sina taggar anses vara svår att sköta. Den har dessutom blivit ersatt på sina håll med amerikansk hagtorn som är ännu taggigare. Trubbhagtorn bidrar i naturen med mat och skydd till många fågelarter och däggdjur. De blommor som växer ur den är viktiga för att de utgör mat till olika sorters insekter. Trubbhagtorn har en för det mänskliga luktorganet obehaglig doft som dock lockar till sigflugor och skalbaggar. Som dess vetenskapliga namn antyder (*monogyna*), förekommer hanblommor och honblommor på skilda buskar.

Enligt *Nordiskt illustreret havebrugsleksikon* från 1934 hör hagtorn hemma i trädgårdar och i parker i fria grupper då den livar upp på sommaren med sin vita blomning och röda frukt på hösten samtidigt som de utgör tillhåll för många fåglar. Användningen av trubbhagtorn som häckväxt är väl känd.

Andra växtalternativ

Det finns andra traditionella häckarter men alla har troligtvis inte förekommit på begravningsplatserna i Skåne och Blekinge. Det har troligtvis förekommit lokala variationer som kanske inte kan studeras in situ och inte heller på planer eller foton. I G. Lind och E. Nohlgårds bok från 1920 nämns liguster, tuja och taxus som inhägnader kring gravar. Som högre häckar används avenbok, bok, buxbom, ek, isop och sibiriskt ärträd (främst i Norrland). Författarna ansåg att det på mindre gravplatser kunde verka instängt med höga häckar. På Stockholms södra kyrkogård ska låga häckar av isop ha planterats och det ska ha slagit väl ut. På en

liten gravplats eller innanför stenramen kunde låga häckar av buxbom eller japansk berberis, *Berberis Thunbergii* vara lämplig.

Nedan följer en kort sammanfattning av andra häckväxter som finns och har funnits i Skåne och Blekinge. Växterna har kanske inte förekommit förr i kyrkogårdssammanhang varför de inte har lika starkt kulturhistoriskt värde som buxbomen eller ligustern. Likväl kan de fungera som komplement eller ersättning på en specifik plats, om de kan påvisas genom källor eller har särskilda ståndortskrav som gör att de passar på just den begravningsplatsen. Där lövfällande häckar har förekommit kan inte kravet, ur kulturhistorisk synvinkel, på den vintergröna egenskapen anses vara lika starkt.

Gran kan användas som häckmaterial och kan klippas så att den blir tät. Trivs där det inte är för torrt eller för blåsigt, i första hand i mellersta eller norra Sverige men kan även fungera i Kristianstads län. Passar inte i fuktigt kustklimat där risken för svampangrepp är hög. Snabbväxande och kräver regelbunden beskärning två gånger om året. God beskärningsrespons men slår ej skott från gammal ved. Vitgran klarar sandjordar och blåst bättre än vanlig gran.

Berberis har taggiga buskar som tål beskärning bra. Trivs i sol eller halvskugga. Nackdelen är just taggarna, både för de som arbetar med skötseln och för anhöriga men även för att kvistarna tar lång tid att förmultna.

Gamander är vintergrön och har små runda blad, blommor med ljuslila blommor. Den är kalkgynnad och trivs i torrt och soligt läge. Arten verkar ha varit relativt vanlig förr på sydsvenska kyrkogårdar.

Myrten har mycket god beskärningsrespons och är därtill relativt billig och lätt att producera. Den passar som låg eller medelhög häck. Dess historiska förankring på kyrkogårdar är däremot okänd.

Oxbär. Det finns många sorters oxbär som passar till låga eller medelhöga häckar. Beskärningsresponsen är mycket god, men de långa årsskotten kräver regelbunden beskärning. Även denna art har okänd historisk förankring på kyrkogårdar.

Förslag på åtgärder

Arbeta förebyggande

Fortsatt förbud

För att förhindra fortsatt spridning av den allvarliga svampsjukdomen *Cylindrocladium buxicola* bör det även fortsättningsvis finnas ett totalt förbud mot införsel av såväl plantor som kvistar av buxbom på begravningsplatser. Detta är ett allmänt förbud som stöds av Lunds stift. Det är mycket stor risk att inköpt och till synes frisk buxbom från plantskolor kan bära på smittan, vilket kan leda till förödande konsekvenser.

Information

Information är en mycket viktig del i det förebyggande arbetet med att förhindra spridningen av svampsjukdomen. Alla kyrkogårdsförvaltningar bör därför ha tydlig information om svampsjukdomen och förbudet, både på begravningsplatserna och på hemsidan.

Skyltar bör finnas vid minst en av ingångarna. Placera gärna skylten i någon av de ofta inglasade informationstavlor där annan information om församlingens evenemang också finns. Denna skyddar även för väder och vind. Informationen ska vara tydlig och lättläst med väl valda bilder. Byt regelbundet ut skylten så fort den ser blekt eller sliten ut, annars ser informationen inaktuell ut.

Informationen på skylten bör innefatta kortfattad fakta om buxbom, svampsjukdomen och dess kännetecken. Det bör även tydligt framgå varför det finns ett förbud.

Informationen på hemsidan kan vara fylligare, men fortfarande kortfattad och lättläst. Genom att länka till andra hemsidor, t ex Lunds stift, SLU Alnarp och Regionmuseet kan den nyfikne besökaren få reda på mer.

Utbildning

En kunnig, intresserad och engagerad personal är den bästa förutsättningen för att förhindra spridningen av svampsjukdomen. Buxbom kan drabbas av flera olika sjukdomar och skadegörare som kan vara svåra att skilja åt. Att i ett tidigt skede kunna identifiera och göra en första bedömning av skador och sjukdomar är därför av stor betydelse. När det gäller buxbom är exempelvis en förhållandevis enkel åtgärd att utbilda personalen i hur man gör egna prover, för att därefter eventuellt gå vidare med laboratorieanalys eller annan lämplig åtgärd.

Såväl högre chefer och arbetsledare som vaktmästare och kyrkogårdsarbetare bör kontinuerligt ta del av aktuella kurser och utbildningar inom området. Samverka gärna tillsammans med andra församlingar och förvaltningar inom stiftet. Genom ökad kunskap om det kulturarv man förvaltar ökar också stoltheten för den egna begravningsplatsen. God arbetsledning och arbetsmiljö gynnar även kulturarvet.

Öka kunskapen

Dokumentera

Med kunskap om begravningsplatsens och buxbomens historia ökar medvetenheten om dess betydelse. Med god kunskap stärks förutsättningarna för att kunna ta välgrundade beslut som rör såväl bevarande som förändringar.

Ta reda på hur länge buxbomen har funnits på den aktuella begravningsplatsen. Studera även om det finns eller har funnits andra sorters häckar eller planteringar. Äldre fotografier och flygfoton är ofta till stor hjälp, tillsammans med planer, protokoll och räkenskaper. Intervjua äldre personer som har arbetat på kyrkogården, de bär på stora kunskaper om hur det har sett ut.

Dokumentera och mät upp hur många löpmeter buxbom som finns på begravningsplatsen. Rita gärna in omfattningen på gravkartor och ta foton.

Mät även upp ifall det finns andra sorters begränsningshäckar kring gravplatser eller kvarter, liksom var det finns andra typer av avgränsningar såsom stenramar, järnstaket och liknande.

Upprätta vård- och underhållsplan

Genom att upprätta en vård- och underhållsplan kan man få hjälp med att bedöma begravningsplatsens kulturhistoriska värde, som bland annat kan innefatta buxbom. Förutom den kulturhistoriska värderingen som lyfter fram de strukturer och delar som är särskilt värdefulla, ingår en plan för hur begravningsplatsen kan utvecklas i framtiden.

Skötselåtgärder

Årlig skötsel

Frisk och välskött buxbom är mer motståndskraftig mot angrepp av sjukdomar och skadeinsekter. Generellt mår buxbomen på begravningsplatserna i Lunds stift dåligt. Missfärgningar av bladen är vanligt förekommande men kan ha många orsaker såsom exempelvis brist på näring, för lite eller för mycket vatten, frostsador, brännskador eller dåliga markförhållanden. Projektet visar att buxbom

alltför sällan gödslas eller vattnas, samtidigt som växtmiljön ofta är mycket utsatt. En enkel åtgärd är därför att börja gödsla och vid behov vattna. Genom att göra analysstester av jordmånen kan en bedömning göras av vilka ämnen som saknas och gödningen kan anpassas utifrån denna och förmodligen nå ett ännu bättre resultat.

Undvik att vattna buxbomen på hösten, annars försätter den att växa och går inte in i vintervila vilket kan leda till att skotten fryser bort.

Ta reda på hur buxbomen sköttes förut. Frågor som kan vara aktuella är till exempel hur ofta och på vilket sätt den klipptes och vid vilken tidpunkt på året. Intervjua till exempel äldre personer som har arbetat på begravningsplatsen.

Klipp buxbomen årligen, eller åtminstone vartannat år. Blir det mer sällan finns det risk att sårytorna blir stora, som i sin tur innebär ingångar för svampsjukdomar.

Åsikterna går isär om vilken tidpunkt på året som är mest lämplig att klippa buxbomen. Enligt traditionen klipptes ofta buxbom innan midsommar, vilket antagligen hade praktiska orsaker. Numera förs sensommar-höst, JAS-perioden, ofta fram som lämplig och skonsam period ur vedartade växters perspektiv.

Undvik att klippa buxbomen när det är torrt och soligt på sommaren. I så fall bör den skyddas några dagar annars kan bladen brännas av solen. Klipp heller aldrig buxbom när den är frusen.

Låt gärna häckens bas vara något bredare så att ljuset även kan nå den nedre delen. Ifall häckarna är mycket smala och låga kan man låta häckarna gå upp något i höjd och bredd, då kraftigare häckar ofta har större motståndskraft mot angrepp.

Egen förökning

Att skapa sitt eget växtmaterial genom sticklingar eller skott är ett sätt att motverka smittspridning. Eftersom dessa växter har kontinuitet på platsen är förutsättningarna dessutom goda att de ska trivas.

Sticklingar tas i samband med att häckarna klipps. Dra bort mindre kvistar och låt ”klacken” vara kvar, det är här rötterna bildas. Ta bort bladen på kvistens nedre del och stick ner ganska djupt i grusblandad jord. Vattna regelbundet.

Behandla inte all buxbom som en och samma art, utan värna och utveckla de olika sorternas unika egenskaper och skillnader. Tänk på det även vid förökning.

Behandla

Ta egna prover som kan ge en första indikation om fortsatta undersökningar bör göras. Lägg en buxbomskvist i en försluten plastpåse i rumstemperatur. Om det bildas vita sporkuddar under bladen inom några dagar, är buxbomen antagligen angripen av *Cylindrocladium buxicola* och uppföljande laboratorieanalyser rekommenderas. Om sporkuddarna istället är rosafärgade rör det sig troligen om angrepp av *Volutella buxi*, en svampsjukdom som visserligen kan medföra skador på buxbomen, men som inte är så aggressiv.

Vid misstanke om *Cylindrocladium buxicola* bör flera prover tas från olika plantor från olika delar av begravningsplatsen och skickas till laboratorium för analys.

Vid bekräftat, men begränsat, angrepp av *Cylindrocladium buxicola* kan det vara bra att avvakta och se om plantorna återhämtar sig.

Rejält angripna häckar klipps ner eller bränns med gasol. Resterna klipps ner efterhand men tas inte bort helt, detta för att strukturen inte ska försvinna. Lägg inte klippet på komposten utan bränn eller lägg det för destruktions.

Som sista utväg kan hårt angripna buxbomshäckar grävas bort i sin helhet. Länsstyrelsen kontaktas alltid inför en sådan åtgärd.

Ersätt

Välj en häcksort som har historisk kontinuitet på begravningsplatsen. I ett äldre kvarter bör en äldre sort med historisk förankring väljas i första hand.

Gynna mångfalden och sprid riskerna. Välj växtmaterial utifrån platsens historia och växtförutsättningar, utgå gärna från föreslagna arter i avsnittet om ersättningsväxter.

Vid nyetablering eller återplantering av alla sorters häckar väljs små häckplantor som sätts tätt, gärna i förband. Detta ger på sikt en tätare och finare häck än om stora plantor planteras.

Komplettera med planteringar av andra arter på begravningsplatsen. Återuppta till exempel traditionen med kullar av murgröna om det förekommer eller finns historiska belägg.

Plantera häckar kring kvarteren, dessa ramar in och kan motverka den ödslighet som kan uppstå om avgränsningshäckar kring enskilda gravplatser tagits bort i hög utsträckning.

Referenser

Litteratur

Ahrland, Åsa 1997. Trädgårdsväxter i historiska källor. En metodstudie av källmaterialet kring Övedskloster.

Andréasson, Anna & Wedelsbäck Bladh, Katarina 2009. Träd- och buskupperopet.

Andréasson, Anna 2012. Gravvårdar i sten – ett mångskiftande kulturarv.

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red) 1992. Kyrkogårdens gröna kulturarv.

Bonnier, Ann Catherine & Lundquist, Kjell 1994. Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta. Rapport från ett seminarium på Alnarp 21-23 september 1994.

Bringéus, Nils-Arvid 1997. Skånsk kyrkogårdsvandring, i Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1997.

Dahl, Else (red) 1943. Handbok i kyrkogårdsvård.

Ekholm, Dag, Karlsson, Thomas och Werner Ebba, 1991. Vilda och förvildade träd och buskar i Sverige. En fältflora.

Hansson, Marie, 1997. De skånska trädgårdarna och deras historia.

Johansson, Klara 2011. Kulturhistorisk bedömning av parker och grönområden – en metodutveckling. Byggnadshistorisk rapport 2011:4, Stockholms stadsmuseum.

Jordbruksverket, 2011. Aktuella sjukdomar på buxbom.

Kvant, Christel & Palmstierna, Inger, 2010. Vår trädgårdsbok.

Lind, Gustaf och Nohlgård Erik, 1920. Kyrkogården. En kort handledning vid utsmyckning av våra gravvårdar.

Lindahl, Göran 1969. Grav och rum.

Rehnberg, Mats 1965. Ljusen på gravarna.

Rosander, Charlotte 2011. Döende buxbom – ett hot mot vårt gröna kulturarv. Gröna Fakta 2011:2.

- Stenmo, Catharina 2009. Buxbomshäckarna och kägelspelet i Vrams Gunnarstorps slottspark. Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, SLU.
- Strese, Else-Marie 2005. Det inhägnade rummet, i Människan och floran. Etnobiologi i Sverige. Del 2.
- Svala, Catharina 2008. Från kålgård till villaträdgård. Lantgårdens trädgård, utveckling och betydelse.
- Wahlsteen, Eric & Lorentzon, Kenneth 2011. Efter buxbom. Movium Fakta 2011:5.
- Wallin, Curt 1944. Kyrkogården. En viktig detalj i hembygdsvården. Bygd och natur. Årsbok 1944. Samfundet för hembygdsvård.
- Wadsjö, Harald & Ambrosiani, Sune (red) 1919. Kyrkogårdskonst: avbildningar från äldre svenska kyrkogårdar.

Hemsidor

- Den virtuella floran: <http://linnaeus.nrm.se/flora/>
- Kiviks Äsperöd arboretet: <http://www.osterlen.com/arboretum/keunikatrad.htm>
- Programmet för odlad mångfald: <http://www.pom.info/>
- Slottsträdgården Ulriksdal: <http://www.rappne.nu>
- Wikipedia: <http://wiki.org>

Muntliga källor

- Eva Lillienberg Olsson, intendent, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen, mailväxling, oktober 2013.

Kristianstad och Lund 2013-11-27

Cissela Olsson och Anna Rabow

Regionmuseets E-rapportserie 2013

Kulturmiljö

1. Utvändig renovering av Stoby kyrka, Stoby sn, AM, Åsa Eriksson Green, 2012
2. Brösarps station, Ravlunda sn, AM, Helena Rosenberg, 2012
3. Gustav Adolfs kyrka – invändig ombyggnad, Helsingborg sn, AM, Maria Sträng, 2011–2012
4. Vittskövle kyrka – invändig ombyggnad, Vittskövle sn, AM, Jennie Björklund, 2012
5. Vattenmöllan – omläggning av östra takfallet, Brunnby sn, AM, Ingela Blomén, 2012
6. Stångby kyrka – tillgänglighetsanpassning av entré, Stångby sn, AM, Kerstin Börjesson, 2012
7. Västra Hoby kyrka – tillgänglighetsanpassning av entré, Västra Hoby sn, AM, Kerstin Börjesson, 2012
8. Håstads kyrka – tillgänglighetsanpassning av entré, Håstad sn, AM, Kerstin Börjesson, 2012
9. Tyggården, Kristianstad sn, AM, Helena Rosenberg, 2012
10. Hustoftagården, Väsby sn, AM, Anna Rabow och Heikki Ranta, 2010
11. Villa Sagan, Örkelljunga sn, AF, Helena Rosenberg, 2013
12. Norra Strö kyrka – ommålning av plåttak, Norra Strö sn, AM, Åsa Eriksson Green, 2008
13. Tobaksfröer i Skåne, Förstudie, Åsa Jakobsson, 2012
14. Helsingborgs rådhus – trappräcke i västra trapphallen, Helsingborgs sn, AM, Maria Sträng, 2011
15. Inventering och värdering av stenmurar i området Galgbacken, Dalby, PJ, Åsa Jakobsson och Patrik Olsson, 2013
16. Norra Mellby kyrkogård, Norra Mellby sn, VP, Jennie Björklund, Åsa Eriksson Green, Åsa Jakobsson och Emelie Petersson, 2012
17. Fritidsbadet i Ystad, Ystad sn, AF, Anna Rabow och Helena Rosenberg, 2013
18. Krubbemölla – omläggning av stråtak och restaurering av kvarnränna, Vitaby sn, AM, Emelie Petersson, 2013
19. Ekestad folkets park – renovering av betongtrappa, Österslöv sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2013
20. Ballingstorp och Per-Ols – diverse åtgärder 2013, Kviinge sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2013
21. Håstads kyrka – renovering av värmeanläggning, Håstad sn, AM, Kerstin Börjesson, 2013
22. Häglinge kyrkogård, Häglinge sn, VP, Åsa Eriksson Green, Åsa Jakobsson och Emelie Petersson, 2012
23. Hardeberga kyrka – kistplåtar i vapenhuset, Hardeberga sn, AM, Maria Sträng, 2011
24. Revinge kyrka – ny textiltförvaring, Revinge sn, AM, Maria Sträng, 2011
25. Vittskövle slott 2013, Vittskövle sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2013
26. Villa Petterssons tak, Svalöv sn, AM, Anna Rabow, 2012
27. Agusastugan 2013, Andrarum sn, AM, Jimmy Juhlin Alftberg, 2013
28. Buxbomen i Skåne, Skåne län, KA, Cissela Olsson och Anna Rabow, 2012

Förkortningar:

AF-antikvarisk förundersökning
AM- antikvarisk medverkan
AU-arkeologisk utredning
DK- dokumentation, övrigt

FU- arkeologisk förundersökning
KA- kulturhistorisk analys
MD-murverksdokumentation
OU- osteologisk undersökning

PJ- projektrapport
UN- arkeologisk undersökning
BD- byggnadsdokumentation
BAD-byggn-ark-dokumentation

